

НЕВІДОМА УКРАЇНА

на перехресті

- Феномен стосунків кочівників і землеробів
- Етнічні процеси на території України за часів Золотої Орди
- Золотоординські міста
- «Дике Поле»

Україна

цивілізації

ЗОЛОТООРДИНСЬКІ
ЧАСИ НА
УКРАЇНСЬКИХ
ЗЕМЛЯХ

Михайло
Ельников

ЛІС І СТЕП: ПРОТИСТОЯННЯ СВІТІВ

Н Е В І Д О М А У К Р А Ї Н А

Н Е В І Д О М А У К Р А Ї Н А

Н Е В І Д О М А У К Р А Ї Н А

Михайло Єльніков

ЗОЛОТООРДИНСЬКІ ЧАСИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Інформаційно-аналітична агенція «Наш час»
Київ — 2008

Єльников М.В.

Є57 Золотоординські часи на українських землях. — К.: Наш час, 2008. — 176 с. — (Сер. «Невідома Україна»).

ISBN 978-966-8174-93-3

ISBN 966-8174-12-7 (серія)

Книжка розповідає про часи монгольського нашествия та державу Золота Орда, вплив яких на долю населення Київської Русі і Половецького степу, на жаль, й на сьогодні не має усталеної оцінки. Незважаючи на багаторічні дослідження, питання про золотоординську епоху лишається «білою плямою», з'ясування якого мало би неабияке значення для середньовічної історії України. У книзі розглядаються контакти слов'янського населення з тюркомовними кочівниками, що позначилось на етнографічних особливостях української культури. Книжка розбиває усталений погляд на степовий регіон як «Дике поле», де проживала не тільки осіла і кочова людність, але й існували значні ординські міста.

ББК 63.3(4УКР)43

ISBN 978-966-8174-93-3
ISBN 966-8174-12-7 (серія)

© М.В. Єльников, 2008
© Т. Б. Харламова, ідея серії, 2008
© «Наш час», оригінал-макет, художнє оформлення, 2008

ЗМІСТ

Вступ	7
Розділ 1. Далека Монголія. Народження Імперії	10
Монгольські племена XII–XIII ст.	10
«Монголо-татари»	15
Становлення Монгольської держави	17
Військові й адміністративні реформи Чингісхана	19
За межі Монголії	24
Література	26
Розділ 2. Шлях на захід. Половецький степ. Битва на Калці	27
Війна з половцями	27
Катастрофа на Калці	32
Література	37
Розділ 3. Батій погром	39
Початок «Улусу Джучі»	39
Західний похід 1236–1241 років	43
Література	52
Розділ 4. Утворення Золотої Орди	54
Золота Орда та її кордони у XIII ст. Нейтральні зони	54
Адміністративно-політичний устрій	62
Література	68
Розділ 5. Доля скорених народів	69
Політичний розвиток українських земель по Батієвій навалі	69
Доля осілих народів на українських землях	76
Населення Половецького степу	79
Стан православної церкви	93
Література	99

Розділ 6. Залишки золотоординської культури на українських землях	101
Формування культури Золотої Орди	101
Торгово-економічні стосунки на українських землях	108
Грошовий обіг	117
Степові міста	120
Література	133
Розділ 7. Українські землі у складі Золотої Орди	137
Особливості розвитку степового регіону України у складі Улусу Джучі (середина XIII ст.)	137
Темник Ногай і перший розкол у Золотій Орді	139
Зростання могутності Золотої Орди в першій половині XIV ст.	143
Початок феодалної усобиці в Улусі Джучі.	
Мамаєва орда	147
Тимчасове поновлення єдності Улусу Джучі	157
Література	164
Хронологічна таблиця правлiнь	165
Словник термiнiв	168
Радимо відвідати!	169
Україна	169
Республіка Молдова	172
Російська Федерація	172

ВСТУП

Монгольська навала першої половини XIII ст. викликала кардинальні зміни у житті населення давніх українських земель. Степовий регіон увійшов до складу держави Золота Орда, а киеворуські землі до середини XIV ст. потрапили у васальну залежність від неї. За радянських часів ця тема була небажана для дослідження, що негативно позначилось на висвітленні ролі, яку відіграла золотоординська держава не лише для України, а й для Європи загалом. Як свідчить вітчизняна наука, питання про характер монгольської навали та її наслідки загострюється у переломні епохи через суспільний підйом і зростання національної самосвідомості.

Звернення до означеної проблеми зумовлене посиленням суспільного інтересу до золотоординського періоду. На початку третього тисячоліття суспільство дедалі гостріше усвідомлює необхідність реабілітації цілеспрямованого знецінювання вітчизняної історії.

Утворення української народності, підґрунтя якої було закладено в давньоруські часи, відбувалось у несприятливих умовах поневолення та суспільно-політичного гніту у другій половині XIII — першій половині XV ст. Саме на цю добу припадають інтенсивні контакти давнього українського народу з монголами і татарами, які посилили взаємовпливи між ними й позначились на етнографічних особливостях української культури. Значною мірою це стосується степового регіону сучасної України, де інновації закріпилися в топоніміці, мові, конструкції жител, одязі, піснях, приказках тощо. Отже, окрім військового й духовного протистояння двох протилежних світів — землеробського і кочівницького, — відбувався взаємовплив двох різних культур.

Джерельна база досліджень із золотоординської тематики постійно зростає за рахунок даних археології, нумізматики, антропології, етнографії. Насамперед це стосується археології, де відкриття нерідко спричиняють переосмислення усталених стереотипів у національній свідомості та історії країни. Відомо, що затверджена в Золотій Орді модель ісламу відзначалася толерантністю до інших релігій: іслам та язичництво співіснували з християнством. Свідомством зближення мусульман і християн у соціальній сфері є, наприклад, надгробок XIV ст., який було виявлено у місті Старий Крим. На ньому зображено лампу (один із найпопулярніших мотивів у ісламському мистецтві) і хрест.

Піднесення національної самосвідомості української людності призводить до появи у Степовому Подніпров'ї у другій половині XV ст. такого явища, як запорізьке козацтво, що відіграло провідну роль у становленні української державності. Саме за козацької доби швидко формується культурна ідентичність українського народу, починаються процеси його об'єднання, що зрештою призводить до виникнення держави Богдана Хмельницького.

Та якщо оцінка і вплив монгольського нашествия на подальшу долю населення Київської Русі сягає XIX ст. [1]¹, то історико-культурний розвиток мешканців півдня сучасної України й досі залишається недослідженим. Саме тут, на берегах Дніпра, що був за часів Київської Русі найважливішою торговельною магістраллю «з варяг у греки», проживало слов'янське населення, яке доглядало переправи і безпосередньо контактувало з тюркомовними кочівниками. Деякі дослідники вважають цю осілу людність відомими за літописами бровниками, чи берладниками, яких називають попередниками козацтва. Головним пунктом слов'янської присутності в регіоні за часів Київської Русі було літописне місто Олешня біля гирла Дніпра, перша писемна згадка про яке сягає 1084 р. [2]. Місто, як і більшість поселень осілої людності, було неукріплене, що свідчить

¹ Див. посилання на джерела наприкінці кожного розділу.

не лише про криваві сутички, але й вказує на доволі мирні періоди у стосунках з кочівниками.

Однак все змінилося в першій половині XIII ст., коли навесні 1206 р. у глибинах Центральної Азії виникла могутня держава, яку очолив Чингісхан. Відтоді нові для Європи кочівники — монголи — розпочинають загарбницькі війни. Дуже швидко, до 1260-х років, територія Монгольської держави досягла своїх найбільших розмірів, охопивши землі від Карпат до Тихого океану.

Розділ 1

ДАЛЕКА МОНГОЛІЯ. НАРОДЖЕННЯ ІМПЕРІЇ

Монгольські племена XII–XIII ст.

Військові походи монгольської армії приголомшили увесь світ своїм розмахом і жахом завоювання. Що ж спричинило появу Монгольської імперії, яка існувала ще 250 років; чому від одного слова «татари» тремтіли народи Європи та Азії?

Небувала посуха у євразійському степу в X ст. вразила основу кочівницького господарства — скотарство. Ці кліматичні зміни спонукали шукати нових земель тюркомовних степовиків: печенігів, торків (огузів) і половців, які вирушили на захід, в українські степи. Але вже в наступному сторіччі починається сприятливий період [3]. Осіла землеробська людність Київської Русі за умов помірно теплого вологого клімату, що протримався до початку XIII ст., поступово почала колонізувати причорноморський регіон. Так з'явилися нові міста на берегах річок Південного Подніпров'я. І це вплинуло на добробут не лише слов'ян-землеробів, а й монголів, адже дощі годували степ. Тривалий період вологих років у східній частині євразійського степу спричинив збільшення стад, тож та сама територія могла прогодувати більше людей. Відбувся демографічний вибух. Проте поступово клімат знову погіршився, став по-

сушливішим. Кочове скотарство втрачало продуктивність, у степу виявилось багато надлишкового населення, яке старі пасовища вже не задовольняли.

Єдиної держави у монголів не було. Вони ділилися на декілька дуже подібних племен. Очолювала племена аристократія — багатурі і нойони, що правили кочовими родами, членами яких були нукери (або нухури, тобто повнокровні воїни), простолюдини (харачу) і раби (боголи). Рабами ставали військовополонені та члени збіднілих родів. Проте рабство мало багато в чому умовний характер, оскільки монгольське суспільство в соціальному плані було слаборозвиненим й іноді раб майже не відрізнявся від вільного бідняка. Раби зазвичай ставали домашньою прислугою, пастухами. Належність до роду правила над усе, адже саме рід володів пасовищами, брав на себе кровну помсту, захищав і карав винних.

Кочівники не мали і єдиної релігії. Найчастіше культ монгольських племен поєднували елементи шаманізму, буддизму, християнства несторіанського напрямку, «чорної віри» (релігії бон). Кочове плем'я, яке власне і називалося «монголами», сповідувало релігію бон, основою її був культ світлого Мітри (мітраїзм), що виник задовго до н. е. на рівнинах Середньої Азії. Через Тибет Великим шовковим шляхом цей культ потрапив до Центральної Азії. Верховним богом вважався Хормуст (Ахурамазда), або Тенгрі (від тюрксько-монгольського «Вічне Небо»), земля називалася Етуген. Монголи вірили, що за праведне життя Хормуст (Тенгрі) дарує людині розум і здоров'я, а Етуген — дружину, дітей (особливо синів), добру погоду. При кожній справі монголи часто згадували Небо і Землю, а своїми тотемними першопредками вважали Борте-чіно («Сивого вовка») і Гоа-марал («Прекрасну лань») [4]. Ворожили монголи на баранячих лопатках, ламаючи їх у вогні залізним молотком. Потім роздивлялися тріщинки на них, щоб вирішити важливу справу. Священним числом була дев'ятка.

Кожного чоловіка з дитинства готували до військової долі, всі хлопчики із кочових племен майстерно володіли шаблею (слабко вигнутим мечем), луком і списом. А на коня дитина сідала, коли

починала ходити. Одно слово — природжені воїни! Жінки також управно їздили верхи і добре стріляли з лука. Цікаво, що у монголів була поширена кінна гра, схожа на сучасне поло — футбол верхи на конях. Китайський посол першої половини XIII ст. Лубсан Данзан відзначав, що ця гра вважалася не лише розвагою, але й засобом бойової підготовки воїна, тому в поло заборонялося грати скореним народам [5].

Основу господарства монгольських племен складало екстенсивне скотарство, що вимагало постійного пошуку нових пасовищ для випасу худоби. Зазвичай це були вівці, кози, коні, бики і верблюди. Хоча господарство монголів і потребувало великих площ, проте воно вирізнялося високою продуктивністю праці та сприяло гарній військовій підготовці кочівників. Своєрідною вправою були й мисливські облави на дикого звіра (цю тактику монголи часто застосовували і у військових кампаніях). Бо інші народи — така ж здобич: «...якщо ми вирушаємо на полювання, то вбиваємо багато ізюбрів, а якщо ми виступаємо в походи — то знищуємо багато ворогів».

Усе необхідне монголи виготовляли самотужки або купували у китайців в обмін на шкури звірів та деякі інші товари, які здобували розбишацтвом. Серед ремесел найрозвиненішим була обробка побічних продуктів тваринництва: вичинка шкір, виготовлення повсті, вовни, одягу та взуття. Між кочівниками землеробством вимушені були займатися лише найбідніші, тому у суспільстві таку працю зневажали. Коли жебрак мав змогу придбати необхідну кількість худоби, він знову ставав на шлях кочівництва, пронизаного романтичним культом лицаря-вершника.

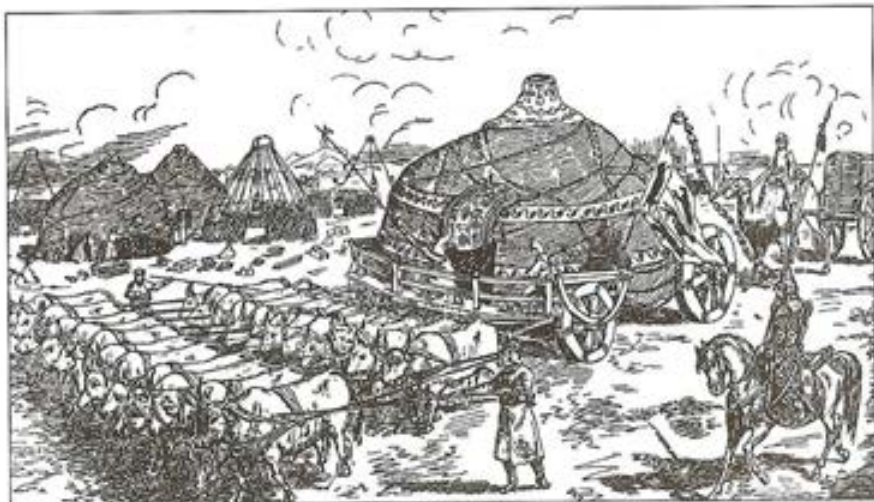
Одяг чоловіків і жінок був схожий: розрізаний зверху до низу каптан, що запахувався на грудях (як у китайських даоських монахів) та підперезувався широким поясом. Жінки, як і чоловіки, носили штани. Взувалися у шкіряні чоботи типу чуваків із загнутими догори носачами, зручними для їзди верхи. Цивілізованіші сусідки-китайці засвідчували, що монголи зовсім не милися самі й не мили посуду, а жирні руки витирали об край одягу. Вони ніколи не знімали і не прали його, а носили, доки він зовсім не зношувався. Відзна-

Монголи XII — початку XIII ст.

чимо, що, на відміну від китайців, одяг тоді не прали також і в Європі, вважаючи, що від цього псується тканина. Монголи вірили, що контакт із водою (особливо вмивання) може спричинити дощ. Там де дощ — там грім і блискавка, які загрожували кочівнику-вершнику в голому степу. Тому, коли монголи чули грім, то жахалися й не сміли відправлятися у похід. «Небо кличе!» — казали вони.

Детально описав звичаї монголів італійський монах-мандрівник Плано Карпіні, посланець Папи Римського Іннокентія IV до двору монгольського хана. За його свідченнями, монголи були невеликі на зріст, широкоплечі, з голоною спереду головою, широ-

Юрта заможного монгола

ким вилицюватим обличчям, їли вони різне м'ясо і рідку кашу з проса. Улюбленим напоєм був кумис (слабкий алкогольний напій з кобилячого молока). Чоловіки у монголів наглядали за худобою, були чудовими стрільцями й вершниками. Господарством же опікувалися жінки. Вони, за традицією, вирушали у похід разом із чоловіками і дбали про одяг, речі, реманент. Кожен чоловік міг мати багато дружин та наложниць, але стільки, скільки був спроможний утримати. Сучасники відзначають важливе значення жінки у монгольському суспільстві. Жили кочівники у повстяних кибитках-юртах на дерев'яному каркасі, що легко розбиралися [6]. Деякі юрти заможних монголів не розбирали, а перевозили на візках в'ючними биками, кількість яких залежала від розміру візка. Топилися такі повстяні шатри по-чорному, тобто дим виходив з отвору на даху юрти.

«Монголо-татари»

Більшість дослідників виводять походження слова «татар» з китайської мови. Іменем «та-та», «да-да» або «та-тань» китайці з VIII ст. називали всі монгольські й немонгольські (тюркські) племена, що жили на північ від них, на території сучасної Зовнішньої і Внутрішньої Монголії, а також Західної і Південної Маньчжурії, та постійно надокучали їм своїми військовими набігами. В окремих діалектах китайської ці племена називали «татари, та-та-ре» (вони розрізняли культурних та диких татар, а серед «диких» — білих і чорних) [7]. Ця назва у значенні «варвар» потрапила до арабських і перських джерел, а згодом і до Київської Русі та Європи [8]. До «чорних татар» (власне монголів) китайські хроніки XIII ст. зараховували й засновника Монгольської імперії Чингісхана.

Татари — це загальна назва численних споріднених монгольських і тюркських племенних союзів, що кочували на початку XIII ст. на величезній території від Великої китайської стіни до озера Байкал. Племена називалися по-різному: меркити, кераїти, наймани, ойрати, монголи, татари і т. д. Але назву державі дало саме плем'я монголів, з якого походив Чингісхан. Згідно з монгольськими джерелами, Чингісхан за знування, завдані його племені татарами (та-тами), заявив: «З давніх часів татарський народ нищив наших батьків і дідів. За батьків і дідів помстою відплатимо» [9].

Розбивши татар, монголи знищили тих із них, які були «вищими за вісь возового колеса», інших — роздали між племен. Існує думка, ніби поширенню назви «татари» сприяло те, що в монгольському війську попереду повинні були йти і першими вступати в бій загони, сформовані зі скорених народів: «Придатних для битви воїнів і поселян татари [тобто монголи — М. Є.], озброївши, посилають попереду себе. Воїнам, яких женуть у бій, подяка невелика: якщо загинуть у бою — про них ніхто не турбуватиметься, але якщо в бою відступлять — на них чекає жорстока страта». Певно,

в монгольському війську, особливо в початковий період завойовницьких походів, були і татарські воїни. З писемних джерел відомо про існування двох значних військових об'єднань, створених із числа скорених татар, які залишилися живими після їхнього остаточного розгрому 1204 р. Татарські воїни відіграли значну роль у підкоренні китайських, східно- і середньоазіатських земель. Тому вислів «татари йдуть» переносився на все монгольське військо. У наступних військових походах, особливо в Європі, татари не могли бути значною часткою монгольської армії. Передові загони зазнавали найтяжчих втрат і поповнювали їх уже не татарами, а представниками інших завойованих народів. Зокрема, значну частину кочового населення новоствореної держави складали половці («кипчаки» арабських хронік). Міжетнічною мовою спілкування дуже швидко стає кипчацька. Визначною пам'яткою половецької мови є словник початку XIV ст. «Кодекс Куманікус» (Codex Cumanicus, 1303 р.), який було знайдено в архіві італійського поета і гуманіста Петрарки. Цей словник призначався для послів, торговців, дипломатів, що відправлялися в Золоту Орду.

Відповідно до писемних джерел, Чингісхан заборонив називати монголів ненависним йому ім'ям «татари», про що спеціально нагадували європейським мандрівникам і послам, які прибували до ставки великого хана. Але ця назва потрапила до Європи ще до монгольської навали, бо монголів ототожнювали з «тартарами» — вихідцями з «Тартарії», тобто з того світу («тартар» за давньоримською міфологією — пекло). Як і китайці, середньовічні європейці уявляли себе центром культурного світу, тому монголів-кочівників вважали варварами, тобто тартарами. Штучний термін «монголотатари» з'явився лише в першій чверті XIX ст. та мав на меті примирити невідповідність назв «татари» і «монголи». На жаль, він ще більше заплутав справу, зберігшись і донині.

Становлення Монгольської держави

Засновник Монгольської імперії — Чингісхан — народився приблизно 1155 р. (або 1162 р.) біля урочища Делюн-Болдох на березі річки Онон (точне місце невідоме, можливо, — південніше від Байкалу, нині урочище Делюн-Булдак в Читинській області Російської Федерації). Есугай-багатур з роду борджигін-князя, батько Чингісхана, нарік сина Темуджином (Темучином) — за ім'ям татарського вождя, узятим в полон того ж дня, коли на світ з'явився хлопчик. За легендою, він народився зі згустком крові в правій руці, що віщувало йому славне майбутнє володаря народів. У той час Есугай-багатур був головою улусу (від монг. — народ, володіння, територія, держава), який об'єднував низку монгольських племен. Коли Темуджину виповнилося дев'ять років, його батька отруїли давні вороги — татари. А сталося це так: за традицією, що вимагала вибору нареченої за межами місцевої кочової общини (щоб уникнути шлюбів близького ступеня спорідненості), Есугай з Темуджином розпочали пошуки молодої. Вони потрапили до вождя племені унгиратів, тож Есугай заручив Темуджина з дочкою Дай-Сечена — десятилітньою Борте. Як приписував звичай, він лишив сина в юрті майбутнього тестя. На зворотному шляху Есугай зустрів у степу групу татар, які запросили його розділити з ними трапезу. В їжу підмішали отруту, однак він помер не одразу і встиг попередити Темуджина про зраду татар.

Чингісхан.
Китайський малюнок XIII ст.

Після смерті Есугай-багатура його вдову Оенул-еке з дітьми залишили усі піддані. Оскільки Темуджин був ще дитиною, його підлеглі приєдналися до племені тайчжиутів того ж улусу. Коли Темуджин підріс, тайчжиути, побоюючись помсти, захопили майбутнього великого кагана і наділи йому на шию дерев'яне ярмо — ошийник раба. Темуджину вдалося втекти, і молоді роки його пройшли в безперервній боротьбі за владу у своєму улусі. Немає підстав вважати, що він від початку поклав собі за мету завоювати так багато земель, проте міжусобна боротьба, в якій висунувся Чингісхан, не могла закінчитися інакше як об'єднанням Монголії. Навесні 1206 р. на великому з'їзді усіх монголів — курілтай (курултай) — Чингісхана підняли на білій кошмі й проголосили каганом (великим ханом) усіх монголів. Державу назвали Іх (Іех) Монгол улус — Велика держава монголів, а її прапором стало біле знамено з дев'ятьма прикріпленими до нього бунчуками з кінських хвостів.

Чингісхан об'єднав під своєю рукою всіх монголів та деякі сусідні немонгольські племена і на основі родової ознаки створив військо, якому в XII–XIII ст. у середньоазіатських державах, на Русі чи в Європі рівних не було. Країна поділялася на військово-адміністративні одиниці — тисячі, залишати які прикріплені до них мешканці не сміли під страхом смерті. Рядовою одиницею цього війська була десятка — сім'я, найближчі родичі однієї юрти, одного айлу. Вищою була сотня, до неї входили люди одного роду. Тисяча могла об'єднувати два або три айли (територія кочування споріднених племен), далі йшла тьма (тумен) — десятитисячний загін. У війську Чингісхана діяв закон: якщо в бою хтось із десятки побіжить від ворога, то страчують всю десятку; якщо в сотні побіжить десятка — то усю сотню, якщо побіжить сотня і відкриє прохід ворогу — страчували всю тисячу. Було створено гвардійський передовий корпус із найкращих воїнів — кешинтенів (від монг. «хошут» або «кешит», «кошун» — дзюб), який очолив молодший брат Чингісхана Хабуту-Хасар.

Головним законом стала «Велика Яса» — кодекс законів, заснований на монгольському звичаєвому праві. Яса передбачала смерть

за убивство, зраду, блуд, обман, крадіжку, а також за порушення принципу взаємодопомоги. Останнє могло розцінюватися навіть як убивство, якщо несвоєчасна допомога спричинила чиюсь смерть. Яса закріпила кровну помсту, за цим кодексом вважалося, що «друг мого ворога — мій ворог». Найтяжчим гріхом було зрадницьке вбивство. Так, убивство посла чи парламентаря — «людини, яка довірилась» — монголи розцінювали як великий гріх. Послів зустрічали й проводжали з великими почестями. За переказами, Чингісхан був доволі віротерпимою людиною. Саме йому належать слова: «Шаную і шанував усіх чотирьох (Будду, Мойсея, Ісуса, Мухаммеда) і прошу того, хто з них насправді наймогутніший, щоб він став моїм помічником». Цей принцип закріплено у «Великій Ясі» — люди, що робили релігійні відправи (за здоров'я великого хана), були позбавлені тягара податків, а їхнє майно вважалося недоторканим.

На певний час у Монголії припинилися степові міжусобиці, грабунки торгових караванів, крадіжки худоби в сусідів і продаж одноплеменників у рабство. Але це виявилось надовго — почалися тривалі загарбницькі походи. Власне військові напади на сусідні народи не допомогли монголам розвинути свою державу. Числені війни зменшували тубільне (корінне) населення, а конкуренція іноземних ремісників, захоплених у полон, консервувала розвиток вітчизняних ремесел.

Військові й адміністративні реформи Чингісхана

Від початку Чингісхан проводить реформу війська, призначивши на чолі його 95 нойонів-тисяцьких. Основну ударну силу монголів складала кіннота. Кожен воїн мав два-три луки (або один, але бездоганний, що стріляв на 500–700 м), три сагайдаки зі стрілами, мотузяний аркан, сокиру, шаблю й спис. Коня покривали шкірами для захисту. Голову, шию і груди знатного воїна захищали залізний

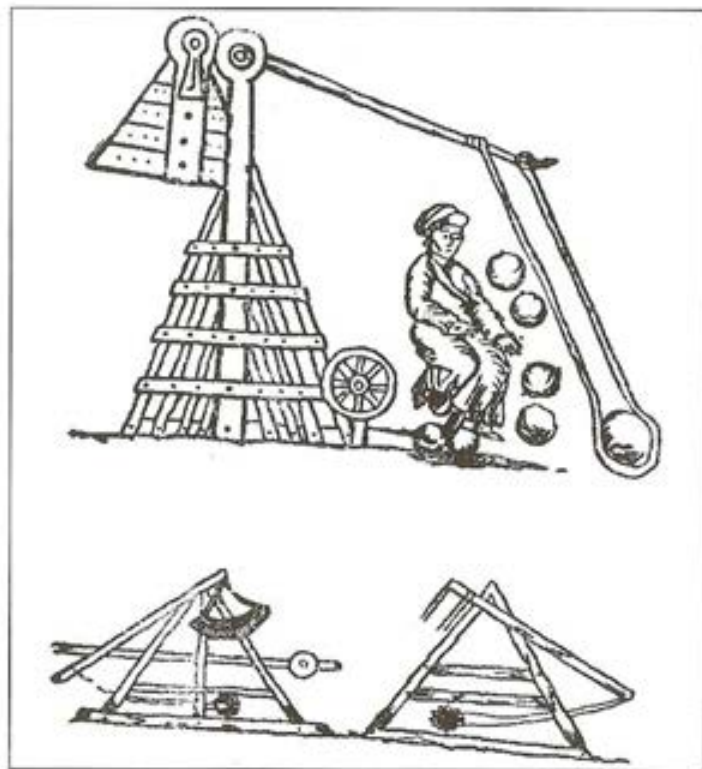
Монгольський вершник. За М.В. Гореліком

або мідний шолом, панцир зі шкіри, на який кріпилися залізні пластини. Головним родом військ була важкоозброєна кіннота, що складалася з власне монголів. Легку кінноту, а це переважно кінні стрільці, формували з воїнів скорених степових племен. Саме вони розпочинали битви, засипали ворога хмарами стріл і вносили розлад в його ряди, а потім в атаку щільною масою йшли важкоозброєні вершники. Монгольська кіннота на своїх низькорослих витривалих конях могла проходити на добу до 80 км, а з обозами, стінобитними (тарани, пороки, облогові машини для кидання каміння) і вогнеметними знаряддями — до 10 км.

Монголи в поході

Вирушаючи у похід, монгольський воїн мав щонайменше трьох коней: їздового, в'ючного та бойового. Монголи легко, без зусиль атакували чи переслідували розбитого супротивника. Військова хитрість, оманні маневри, засідки, напади лавою були звичайними способами монгольської тактики ведення бою. На Чингісхана та його спадкоємців припав апогей кочової могутності монголів. Світ стояв на порозі винаходу вогнепальної зброї. У Китаї давно використовували порох і його запалювальні (але не металеві) властивості. І тільки-но з'явилися перші стволи, що вивергали кулі та ядра, кочовий світ вже ніколи більше не міг успішно протистояти осілому.

Метальні машини монголів. Перський малюнок XIII ст.

Чингісхан всіляко прагнув використовувати досягнення інших народів для зміцнення Монгольської держави. Так, в уйгурів (народ тюркського походження) було перейнято писемність. Набутки китайської цивілізації монголи також використали на свою користь. Інженери і чиновники стали цінним надбанням монголів у Китаї. Вони будували облогові машини, робили підкопи під кріпосні мури, виготовляли порохові міни. Відтепер монголи за допомогою китайських інженерів змогли брати неприступні фортеці. Саме в цьому проявилися здібності Чингісхана як полководця: він

умів швидко реагувати, міняючи свою тактику залежно від обставин. Так, зіткнувшись уперше з фортечними мурами, він почав застосовувати металеві та облогові машини. Їх везли за військом у розібраному вигляді і швидко збирали при облозі нового міста. Досвід китайських чиновників допоміг монголам налагодити управління у своїй величезній імперії. У Китаї було запозичено календар — визначення років за допомогою дванадцятичного тваринного циклу.

В дуже короткий термін Чингісхану вдалося не лише затвердити в завойованих країнах владу своїх родичів і придворців, але й організувати управління цими підкореними країнами так, щоб усі політичні та адміністративні функції в цих нових улусах на вищому рівні були зосереджені в руках центральної адміністрації монголів. Цьому прислужилися й унікальні для свого часу системи державних комунікацій — доріг і поштових служб («ям», від цього пішло російське слово «ямщик»), повністю підпорядкованих державній владі. На цих ямах можна було отримати «свіжого» коня, долаючи за короткий час значні відстані. Всі ключові пости у фортецях і гарнізонах на шляхах адміністративних і торгових зв'язків перебували під безпосереднім контролем новоявлених монгольських чиновників і військових гарнізонів.

Імперія Чингісхана виявилася найдовговічнішою серед аналогічних держав, утворених будь-коли енергійними і талановитими полководцями. Правління Чингісхана вплинуло на розвиток політичної і духовної культури населення багатьох азіатських регіонів, значною мірою й на монгольський кочовий світ. У самій Монголії спішно будується нова столиця імперії Каракорум («чорний трон»), куди стікаються всі підвладні та васальні правителі (виникла близько 1220 р., майже за 300 км на південний захід від сучасної столиці Монголії Улан-Батора). Тут віддаються накази і розпорядження для всього величезного азіатського світу, опанованого Чингісханом. За прикладом китайців монголи ввели у себе особливі дощечки — пайзи — з наказами хана. Написи на них були доволі лаконічні: «Наказ пожалуваного Небом імператора Чингіза. Негаймо!».

Основи імперії було запозичено зі сфери кочового побуту; поняття родової власності перенесено з приватноправових відносин на державне право; імперія вважалася власністю всього ханського роду; ще за життя Чингісхана його синам було призначено наділи. Завдяки гвардії великий хан мав достатнє число перевірених людей, яким міг без побоювань доручати військове керівництво у віддалених областях; при влаштуванні ж громадського управління він мусив користуватися послугами скорених народів.

За межі Монголії

Півніковий досвід безперервних військових міжплеменних зіткнень, натхнення від отриманих перемог, постійне прагнення панівних верств кочівників кинути в черговий похід заради наживи не могли не виплеснутися за межі Монголії, і найперше — на південь і захід — у традиційних напрямках агресії степовиків Центральної Азії. Шлях до легкого і швидкого накопичення багатств монгольські феодалі і вільні воїни бачили в пограбуванні інших країн, що назбирали за свою багатовікову історію чималі статки, розвинули високу матеріальну і духовну культуру.

На думку Чингісхана, монголи для збереження своєї військової переваги повинні були як і раніше вести кочове життя, не жити ні в містах, ні в селах, але користатися з праці рук скорених землеробів і ремісників і лише задля цього охороняти їх. Отже незабаром розпочалися грабіжницькі походи, які тривали близько двох століть. Жорстка, ультимативна тактика ведення війни — «покірність або смерть» — була у душі епохи, а нещадність — усвідомленою політикою Чингісхана. Однак ідея всесвітнього панування з'являється у монголів лише при наступниках Чингісхана. Монолітність і сила Монгольської держави визначалася тим, що завойовницькі війни були вигідні правлячому прошарку — нойонам, оскільки так отримувалися нові пасовища і багатства. Звання нойонів переходили у спадок їхнім нащадкам, але могли відбиратися великим ханом за провини

або недбалу службу. Швидкий розвиток улусної системи спирався на інтенсивну феодалізацію кочівників: юридично улус був наділом (землею з населенням), що надавався за військову службу.

До кінця життя Чингісхана (25 серпня 1227 р.) до складу імперії увійшли безпосередньо Монголія, Північний Китай, Східний Туркестан, Середня Азія, степи від річки Іртиш до Волги, велика частина Ірану і Кавказу. Монголи в цей період одночасно вели війни на три фронти, один з яких, північно-західний (проти половців), у 1220-х роках став східноєвропейським.

У Чингісхана було багато дружин і наложниць, але чотирьох найвідоміших його синів народила йому перша дружина Борте. Це Джучі (Джочі, Чжочі), спадкоємець якого Бату (Батий) створив Золоту Орду; Джагатай (Чагатай), що дав ім'я династії, панівний у ряді центральноазіатських областей; Угедей (Огадай), призначений Чингісханом наступником; Толуй (Тулуй) — батько хана Мунке, що правив монгольською імперією з 1251 по 1259 р. Останнього змінив Хубілай, великий хан в 1260—1294 роках, який завершив завоювання Китаю і заснував династію Юань. Ще один з нащадків, хан Хулагу, поклав початок династії ільханів у Персії.

Чим же можна пояснити такі приголомшливі успіхи монголів? Головною причиною стало те, що Китай, Середня Азія та Іран переживали у той час період феодальної роздробленості, розкололися на безліч князівств. Населенню цих країн, ослаблених міжусобицями війнами і кривавими розбратами своїх правителів, було важко об'єднатися для відсічі іноземних завойовників. Погано озброєне ополчення, нечисленні феодальні дружини — ось що могли протиставити вони величезному кінному війську Чингісхана. Серед інших причин була прекрасна підготовка вторгнення, дипломатична робота, спрямована на ізоляцію супротивника від можливих союзників і роздування внутрішніх чвар. За кілька років до нападу на територію країни починала працювати розвідка (дипломати, мандрівники, купці). Монголи розбивали супротивника по частинах, при нагоді уникали фронтальних битв, заздалегідь вимотували ворога безперервними сутичками.

Монголи пішли, залишивши страшний спадок: зруйновані міста, розтопані оази, мешканців убито або відведено в рабство. Чимало треба було відбудовувати з нуля, вийти на рівень домонгольських часів забирало десятиріччя. Коли монголи підійшли до кордонів Київської Русі, їхнє військо було серед сучасників найбільшим, найкраще організованим і оснащеним найпрогресивнішими технічними досягненнями, які кочівники зуміли захопити під час останніх походів до Китаю.

Література

1. Ивакин Г. Ю. К вопросу о роли нашествия Батыя для исторических судеб Руси // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). — К.: Наукова думка, 1990. — С. 139–147.
2. Сокульский А. Л. К локализации летописного Олешья // Советская археология. — 1980. — № 1. — С. 71–72.
3. Акбулатов И. М. Колебания уровня Каспийского моря и исторические судьбы кочевников Южного Приуралья и Заволжья (VI в. до н. э. — XIV в. н. э.) // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей: Мат. междунар. науч. конф. — Саратов, 1997. — С. 173.
4. Рубель В. А. История средневекового Востока. — К.: Либідь, 2002. — С. 250–252.
5. Мэн-да бэй-лу. Полное описание монголо-татар / Пер. и коммент. Н. Ц. Мункуева. — М.: Наука, 1975. — С. 82, 193–194.
6. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука / Под ред. Н. П. Шастиной. — М.: Гос. Издат. Географиз, 1957. — С. 26–37.
7. Мэн-да бэй-лу. Полное описание монголо-татар. — М., 1975. — С. 45–48.
8. Мазутова В. И. Английские средневековые источники IX–XIII вв. (тексты, переводы, комментарии). — М.: Наука, 1979. — С. 97–234.
9. Лубсан Данзан. Алтан тобчи. — М., 1973. — С. 133.

ШЛЯХ НА ЗАХІД. ПОЛОВЕЦЬКИЙ СТЕП. БИТВА НА КАЛЦІ

Війна з половцями

У 1218 р. монголи розпочинають війну з половцями (кипчаками). Причини початку військової кампанії, яку очолив старший син Чингісхана — Джучі, до кінця не з'ясовано. Найімовірнішою називають воєнну допомогу половців правителю Хорезму Мухамеду ібн Текешу (1200–1220), чия велика, але слабка держава включала території сучасних Туркменістану, Узбекистану і Таджикистану, а також Афганістану і більшої частини Ірану. Війна між двома імперіями стала неминучою після того, як послів Чингісхана, прибулих у складі торгового каравану, вбили в місті Отрар на річці Сирдар'ї, у володіннях Хорезм-шаха. Військові дії проти Мухаммеда розпочалися 1219 р.

Розділивши армію, Чингісхан наказав Джучі громити половців, а сам очолив похід на Хорезм. Після поразки Мухаммед утік на захід і навздогін йому Чингісхан надіслав двох своїх найкращих полководців — Джебе і Субудая. Врешті-решт Хорезм-шах знайшов притулок на маленькому острові в Каспійському морі, де і помер у грудні 1220 р. 30-тисячна монгольська армія розбила в Північному Ірані армію сина Хорезм-шаха Джелал ад-Діна Мекбурни в 1221 р., завершивши завоювання. Далі Джебе і Субудай рушили на захід, в землі «кипчаків, черкесів і русів». Цей похід тривалістю три роки було сплановано самим великим ханом.

Прорвавшись через Закавказзя на Дон, кошун (або хошут в декілька туменів) монголів ударив у тил половцям (кипчакам), бойові дії з якими безрезультатно вів Джучі. Хитрістю і підкупом вони змогли роз'єднати половців та аланів на Північному Кавказі, розбивши степняків у 1222 р. Напередодні було проведено секретні переговори, де монголи «засвідчували» половцям про їх спорідненість: «Ми та ви — один народ, одного племені, алани ж нам чужі; ми укладемо з вами договір, за яким не будемо нападати одне на одного, і дамо вам стільки золота, скільки душа забажає, (лише) віддайте їх [аланів] нам» [1]. Безумовно, після розгрому північнокавказьких аланів настала черга й половців. Монголи використали тактику облоги. Вони невеликими загонами рухалися степом, поступово оточували ворогів. Розбивши в декількох сутичках половців на Дону, монголи вирвалися на простори причорноморських степів. Наприкінці 1222 — на початку 1223 р. вони увірвалися на Кримський півострів, захопили і розорили 27 січня місто Сугдею (сучасний Судак). Залишки кипчаків на чолі з ханом донських половців Котяном, оточені зі сходу і півдня, відійшли до лівого берега Дніпра у надії на допомогу руських князів: «кипчаки, що жили далеко (від Судака) бігли без усякого бою... одні укрилися в болотах, інші в містах, а деякі пішли в країну Русів». Скоріше за все, під час походу Джебе і Субудая до Криму було зруйновано місто Олешія — важливий транзитний пункт Київської Русі у домонгольський період у пониззі Дніпра [2].

Документальних відомостей про нових завойовників на Русі було небагато. Так, Лаврентіївський літопис повідомляє: «У літо 6731 року (1223)... прийшли народи, про які ніхто достовірно не знає, хто вони й звідки з'явилися, і яка їх мова, і якого вони племені, і якої вони віри. Та звуться татарами, а інші кажуть — таурмени, а другі — печеніги... І ми чули, що татари багато народів полонили: ясів, обезів, касогів, та побили багато безбожних половців, а других прогнали. І так загинули половці, вбиті гнівом Бога та Пречистої Його матері. Бо ці окаянні половці зробили багато кривди Руській землі».

На початок XIII ст. половці так і не змогли створити єдиної кочової держави, а були розділені на самостійні орди, кожна з яких займала визначену територію та постійні зимівники — всьї. На Правобережжі Дніпра північний кордон «Половецької землі» («Дешт-і-Кипчак» арабських джерел) проходив у межиріччі Росі й Тясмину, на Лівобережжі — в межиріччі Ворскли та Орелі. Завдяки давньоруським літописам, в яких степовики згадуються майже щороку, а також поширенню в степах кам'яних половецьких статуй («баб») вдалося виділити близько десяти самостійних орд.

На заході степових просторів, між Дунаєм і Південним Бугом кочувало дунайсько-бузьке половецьке об'єднання, значну долю серед населення якого складали печеніги і торки; на Кримському півострові — кримське об'єднання, зимівники якого добре відомі біля Євпаторії [3]. Степове Лівобережжя Дніпра по берегах річок Вовчої і Самари (сучасна Дніпропетровська область), а також лівий берег в районі острова Хортиці займали придніпровські половці. Це було значне об'єднання, до якого входили три великі орди — Зарізька, Самарська і Надпорозька, пов'язані одним тотемом «вовк». Тому вони й отримали в давньоруських літописах назву Бурчевичі (від тюрк. «bogi» — вовк), а в арабських джерелах — Бурджогли. Від «Протолчого броду» (південна частина о. Хортиця) Причорноморську луку між річками Інгул і Молочна займали лукоморські половці [4; 5]. Для безпеки торгового шляху «з варяг у греки» руським військовим дружинам найчастіше доводилось ходити до Крайської (Кічкаської) переправи та Протолчого броду проти придніпровських і лукоморських половців, що нападати на «гречників». У другій половині XII ст. літописи такі походи згадують під 1167–1169, 1190 роками. У 1183 р. об'єднане руське військо з 11 князів на чолі зі Святославом Всеволодовичем і Юриком Ростиславовичем (що разом князювали на київському престолі у 1180–1194 рр.) завдало значної шкоди придніпровським половцям на річці Орелі. Хан Кобяк (від тюрк. — «собака»), його два сини, 16 воєнначальників і 7 тисяч половецьких вершників потрапили в полон і були страчені [6]. Внаслідок цієї перемоги не стало

загрози на дунайсько-чорноморській ділянці торговельного шляху. З цією перемогою Святослава Всеволодовича привітало багато пов'язаних з дунайським шляхом країн Західної Європи: «німці» (Священна Римська імперія), «морава» (Чеське королівство), «греки» (Візантійська імперія), Венеційська республіка.

Узбережжя Азовського моря, східніше від ріки Молочної, займали поморські (приазовські) половці. На величезному просторі степів між Сіверським Дінцем і Волгою кочували поволзькі половці, район середньої течії Дінця перебував під владою Кончака, хана придонських половців в 1172–1201 роках. Саме за хана Кончака почастішали напади на прикордонні землі Чернігівського і Переяславського князівств. Навесні 1185 р. київський князь Святослав Всеволодович починає організовувати об'єднаний похід проти Кончака. Однак новгород-сіверський князь Ігор Святославович потай від великого князя вирішує сам розгромити половців і отримати славу переможця. Так руські дружини зазнали поразки у битві на річці Сюрлій (сучасна ріка Гнилуша Дніпропетровської області) [7]. Це призвело до зриву загального походу проти Кончака. Сам хан здійснив грандіозний похід на Київ, а Ігор Святославович потрапив у полон. Ці події описано у творі невідомого автора «Слово о полку Ігоревім». Лише смерть хана Кончака у 1201 р. замирила противників. Його син — Юрій Кончакович — не був вороже налаштованим проти Русі, до того ж, імовірно, був християнином. Половці в Передкавказзі, що пересунулись сюди на початку XII ст. завдяки перемогам Володимира Мономаха, не складали загрози для Київської Русі. Ще в 1118 р. хан Атрак (Отрок) отримав запрошення від грузинського царя переселитися в передкавказькі степи, де вони охороняли кордони Грузії.

Головною фігурою половецької історії першої половини XIII ст. став хан Котян, що стояв на чолі нижньодонських половців. Значну роль він відіграв у внутрішній усобиці князів Мстислава Мстиславовича Удатного і Данила Галицького за Волинь і Галичину. Появи половців на західноруських землях в 1205 і 1219 роках як союзників того чи іншого князя розоряли край. Особливо стражда-

ла Галичина. Будучи тестем Мстислава Удатного, Котян підтримував свого зятя, за що той дозволяв половцям грабувати галицькі землі. Але монгольська загроза призвела до замирення половців із Київською Руссю. Котян звернувся по допомогу: «...І прибігло половців багато на Руську землю, і говорили вони руським князям: «Якщо ви не допоможете нам, то нині ми порубані були, а ви завтра порубані будете», — свідчить Галицько-Волинський літопис.

Київська Русь на той час перебувала у стані феодальної роздробленості. Упродовж XI–XII ст. на політичній мапі Русі утворилося близько 15 окремих князівств, із яких п'ять — Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Володимиро-Волинське і Галицьке — були у межах сучасної території України. На початку 1223 р. за ініціативи Мстислава Мстиславовича Удатного у Києві відбувся з'їзд руських князів. На цей заклик відгукнулися лише південні князі: Мстислав Романович — князь київський і смоленський, Мстислав Святославович — чернігівський. А володимиро-суздальський князь Юрій Всеволодович відмовився допомогти, пам'ятаючи про ворожнечу із Мстиславом Мстиславовичем та битву між ними у 1216 р. Після роздумів і переговорів руські князі вирішили допомогти половцям. Кочівники були ворогами Русі, однак князь Мстислав Удатний, згідно з Галицько-Волинським літописом, заявив: «Краще нам прийняти їх на чужій землі, ніж на своїй. Якщо ми, браття, їм не допоможемо, то половці перейдуть на бік татар, і їхня сила збільшиться».

У руських князів не було приводів для війни проти монголів, але вони розуміли, що їхні набіги можуть призвести до врати міжнародних торговельних шляхів, які йшли степом. Напередодні битви монголи, щоб роз'єднати половців і русичів, прислали своїх послів із мирними пропозиціями, та князі вбили посланців і рушили в Половецький степ. Тверський літопис повідомляє, що монголи «...прислали своїх послів, кажучи: «Чули ми, що йдете ви проти нас, послухавши половців. А ми вашої землі не займали, ні міст ваших, ні селищ ваших, і прийшли не на вас. Але прийшли ми, посланці богів, на конюхів та холопів своїх, на поганих половців, а ви складіть

з нами мир. І якщо прибіжать половці до вас, то ви не приймайте їх, гоніть від себе, а добро їхнє беріть собі. Адже ми чули, що і вас вони багато кривдили, тому ми їх також б'ємо». Князі руські не стали слухати цього, але послів татарських перебили, а самі пішли проти татар».

Отже, монгольських послів підступно стратили. Таке ставлення до дипломатів вважалося для осілих народів нормою. Але монголи, для яких правилом поведінки був звід законів — «Яса», вбивство посла вважали неможливим. Тому дехто з дослідників дотримується думки, що саме це стало головною причиною нападу монголів на Київську Русь. Однак, то був лише привід — зіткнення було неминуче. Монголи прагнули захопити багаті землі Половецького степу. Перський автор середини XIII ст. Джувейні повідомляє, що коли «Туши [Джучі], старший син Чингісхана, побачив повітря й воду Кипчацького степу, то він вирішив, що у всьому світі не може бути землі приємнішої за цю, повітря кращого, води солодшої, луків і пасовиськ розлогіших» [8]. Розорені Китай і Середня Азія були пограбовані й не давали вже того прибутку, як на початку підкорення. Тому Київська Русь приваблювала монголів перспективою загарбання нових багатств.

Катастрофа на Калці

У квітні 1223 р. руські дружини і половці об'єдналися біля Протолчого броду на острові Хортиця (сучасне м. Запоріжжя). Галицько-Волинський літопис про ці події сповіщає: «Звідти ж, з Києва, рушили вони і прийшли до ріки Дніпро, до острова Варязького [Хортиця]. А вигонці галицькі [галичани, що жили на Дністрі] рушили по Дністру. І вийшли вони в ріку Дніпро, і провели човни вгору до порогів, і стали коло ріки Хортиці, на броді близь Протолчів».

На чолі руських дружин стояли князі Мстислав Романович київський, Мстислав Святославович чернігівський і Мстислав Мстиславович галицький. Об'єднане військо було значним, за підрахун-

ками, воно складало близько 80 тисяч воїнів. До них приєдналися також загони донських бродників з їхнім воєводою Плоскинею, які прийшли разом з половцями й «цілували хрест» на знак вірності великому князю Мстиславу Романовичу. Саме слов'янське ім'я бродницького ватажка дало привід вважати їх християнами слов'янського походження — прообразом майбутнього козацтва. Інші вбачають у них нащадків алано-болгар, алано-ясів, слов'ян, половців, хазар [9]. Складність визначення пояснюється тим, що ані археологічно, ані антропологічно бродників поки не виділено із загальної маси поховальних пам'яток домонгольської доби й золотоординського періоду. Вперше донські бродники трапляються в давньоруських літописах під 1146 (1147) р. як військові союзники чернігівського князя Святослава Ольговича. Відомі також бродники (берладники) в Карпато-Дністровському регіоні, однак їхній зв'язок із донськими поки що не з'ясовано [10].

Об'єднані русько-половецькі загони перейшли на лівий берег Дніпра і вступили на землі Половецького степу (сучасна територія Запорізької області). Тут вони 25 травня 1223 р. зустрілися з авангардом монгольських військ і розбили його: «І вийшли у поле, і зустрілися з татарами, і стрільці руські перемогли їх, і гнали в поле далеко, забрали їхню худобу і зі стадами завернули так, що все військо наповнилося худобою». Ця подія, певно, відбулася біля відомої за легендами і переказами Савур-Могили (від тюрк. «саур» — гора) на річці Конка, де знаходять залізні вістря стріл часів пізнього середньовіччя. Руські воїни розгромили «сторожі татарські», а один з монгольських воєвод — Семейбек, навіть потрапив у полон. Затьмарені успіхом руські і половці вважали, що монголи відступили від страху, не бажаючи битися далі.

Переможці переслідували ворога вглиб степу, за Галицько-Волинським літописом: «...Звідти ж ішли вони [русичі і половці] вісім днів до ріки Калки. І встріла їх сторожа татарська, і сторожа ця билася з ними, а татари од'їхали звідти». Дослідники вважають Калкою сучасну ріку Кальчик, що протікає через Куйбишевський район Запорізької і Володарський район Донецької областей. Тут на них

Битва на Калці. За малюнком М. В. Гореліка

очікували головні сили монголів на чолі з уже відомими полководцями Джебе і Субудаем. Не давши руським і половцям розвернути свої головні сили, вони перейшли у наступ.

У вирішальній битві 31 травня 1223 р. руські дружини і половці зазнали нищівної поразки. Князі діяли на диво нерішуче і неузгоджено. Мстислав Романович київський не наважився перейти Калку, а Мстислав Мстиславович Удатний, навпаки, вважав, що потрібно одразу піти в атаку, і не бажав ні з ким ділитися славою. Разом із половецькими загонами він перейшов на лівий берег Калки, де його

го тут-таки атакувала монгольська кіннота. Руські загони Мстислава Удатного відбили наступ, його важкоозброєна дружина похитнула лави ворогів. Але половці не витримали натиску і почали відступати, ламаючи табір князів, що не брали участі у битві. У літописі говориться, що вони «потоптали, відступаючи, стани руських». Скориставшись загальним сум'яттям, монголи вщент розгромили руські дружини. Не врятувала руських воїнів ані хоробрість, ані героїзм (особливо у битві відзначився вісімнадцятирічний галицький князь Данило Романович). Крім того, у вирішальний момент бродники зрадили русичів і перейшли на бік ворога.

Мстислав Мстиславович Галицький почав відступати, але великий князь Мстислав Київський не прийшов йому на допомогу. Він і далі залишався в укріпленому таборі на високому, оточеному валом пагорбі, який монголи взяли в облогу. Три дні марно штурмував ворог табір Мстислава Романовича. Тоді монгольські послі пішли на хитрість: запропонували воїнам скласти зброю, обіцяючи не проливати крові й відпустити їх за відкуп. Великий князь повірив ворогові, пустив до табору, але монголи схопили воїнів, поклали на них дерев'яний настил від юрти та посідали обідати зверху, тим самим роздавивши полонених (але не проливши крові).

Літопис сповіщає, що в битві загинуло шість князів (урятувалися лише Мстислав Удатний і Данило Романович), з простих воїнів додому повернувся тільки кожен десятий, а самих киян було убито 10 тисяч. Великих втрат зазнали й монголи. Тому вони не наважилися перейти Дніпро і не дійшли до Києва, а повернули назад. Однією з причин поразки була неузгодженість між руськими полководцями. Кожний князь додержувався свого плану військових дій і не зважав на накази київського князя. До того ж, перед вирішальною битвою серед них почалися суперечки за розподіл майбутньої здобичі. Під час переслідування ворога дружини русичів розтягнулися степом і втратили зв'язок між собою.

День битви на Калці став жалобним для Русі. З цією подією пов'язані народні білини про загибель руських богатирів, які до того стояли на «заставах богатирських» на рубежах Руської землі.

Більшість істориків вважає, що битва відбулась поблизу сучасного заповідника «Кам'яна Могила», розташованого на територіях Куйбишевського району Запорізької і Володарського району Донецької областей. Імовірно, саме тут, біля каменистого «Східного кряжу» Мстислав Київський прийняв свою останню битву.

Після битви на Калці тумен Джебе пройшов вогнем і мечем уздовж лівого берега Дніпра, розорюючи наддніпрянські поселення, досягши глибинних районів Переяславщини. Головні ж сили монголів дійшли до Новгород-Святополча, руйнуючи на шляху міста-фортеці понад річкою Рось. На Київ завойовники йти не наважились — можливо, в цей період похід далі на захід не входив у плани Чингісхана. Було зрозуміло, що для захоплення «західних» земель потрібні значніші сили, ніж були у Джебе і Субудая. До того ж, на зворотному шляху до Монголії, у Поволжі, завойовників атакували військові загопи Волзької Булгарії, та значна частина монголів загинула.

Після поразки Київської Русі на Калці монголи, відповідно до Московського літописного зводу кінця XV ст., зникли з північнопричорноморських степів більш як на десятиріччя: «Цих же злих татар таурмен, не відаємо, звідкіля вони прийшли на нас і куди подівалися знову» [11]. Попри те, що ця битва значно послабила сили південноруських земель та степового Подніпров'я, їхній історичний розвиток не припинився. Арабський історик XIII ст. Ібн-ал-Асір засвідчував, що торгівля на цій території дуже швидко відновилися: «...коли ж вони [татари] покинули її і повернулись у свою землю, то шлях поновився і товари знов стали привозити, як і було [раніше]» [12].

До кінця 30-х років XIII ст. осіле і кочове населення Київської Русі та Половецького степу так само жило за попереднім звичаєм, оговталось від ворожого нападу, певна його частина, ймовірно, відійшла в безпечніші північні регіони. Кипчаки відновили свої напади на Київську Русь; як і раніше, князі залучали їх до своїх міжусобиць. Половецький хан Котян у 1226, 1228 і 1234 рр. грабував галицькі землі. 1228 року він надавав військову допомогу київському князю Володимирі Рюриковичу, що мало чим відрізнялася

від набігу монголів. А вже 1234 року Котян на чолі своїх загонів розорив Поросья і околиці Києва.

Отже, можна твердити, що ані половці, ані руські князі в Києві та інших південноруських містах належним чином не оцінили ту величезну загрозу, що йшла зі Сходу від монголів. Феодальна роздробленість Київської Русі поглиблювалася, і це негативно позначилось на її військовому потенціалі. Битва на Калці стала лише прелюдією тієї жахливої катастрофи, масштаби та наслідки якої були величезними.

Література

1. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М.: Наука, 1968. — С. 280–282.
2. Сокульский А. Л. К локализации летописного Олешья // СА. — 1980. — № 1. — С. 72–73.
3. От киммерийцев до крымчаков (народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII в.). — Симферополь: Доля, 2006. — С. 171–175.
4. Плетнёва С. А. Половцы. — М.: Наука, 1990. — С. 150, 169–170.
5. Плетнёва С. А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XIII вв.): Учеб. пособие. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2003. — С. 156.
6. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К.: Абрис, 1999. — С. 136–140.
7. Рыбаков Б. А. Петр Бориславович: Поиск автора «Слова о полку Игореве». — М.: Мол. гвардия, 1991. — С. 82.
8. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. Извлечения из персидских сочинений. — М.-Л., 1941. — С. 14.
9. Бубенок О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI — начало XIII вв.). — К.: Логос, 1997. — С. 133–137.

10. «И... разошлись славяне по земле»: Из истории Карпато-Днестровских земель VI–XIII вв. / Н. П. Тельнов, В. П. Степанов, Н. Д. Руссев, Р. А. Рабинович. — Кишинёв: Высшая Антропологическая Школа, 2002. — С. 193–203.

11. Полный свод русских летописей (Московский летописный свод конца XV в.). — М.; Л.: Из-во АН СССР, 1949. — Т. 25. — С. 121.

12. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. Извлечения из сочинений арабских. — СПб., 1884. — С. 28.

Розділ 3

БАТИЇВ ПОГРОМ

Початок «Улусу Джучі»

Після остаточного підкорення Хорезму, по повстанні хорезмського царевича Джелал ад-Діна, 1224 року Чингісхан розподілив величезну Монгольську імперію між своїми чотирма синами. Ті улуси складали єдину державу ще понад 40 років після його смерті. Згідно з монгольською родинною традицією, землі корінного юрту, майно, скарбниця і військо відійшли до молодшого сина — Тулуя. Землі у степах на північ від озера Балхаш і Аральського моря від Іртиша до Яіка (Уралу) було виділено в улус старшого сина Чингісхана — Джучі. Крім того, за заповітом йому було призначено також землі на захід від Уралу (куди дійшли копита монгольських коней), тобто Половецький степ — Дешт-і-Кипчак. Китайський посол першої половини XIII ст. Лубсан Данзан констатував: «Чингіз-хаган відділив свого сина Джочі, призначив його головним правителем кипчаків» [1].

За перським істориком XIII ст. Рашид-ад-Діном, окрім Половецького степу, до улусу Джучі повинні були увійти землі Ібір-Сибір, Башкирд, Келар (Волзька Булгарія), Урус (Київська Русь), Черкес (Північний Кавказ) та «інші області тих країв» [2]. Для завоювання нових земель Джучі отримував 4000 монгольських воїнів з трьох племен: сиджит, кингіт і хушин, які надалі склали основу війська Золотої Орди. Старший син, найпевніше, не був задоволений таким

Батий. За старовинним китайським малюнком

розподілом Чингісхана. На думку Джучі, батько мав би оцінити щедріше військові перемоги останніх років під його проводом в Середній Азії і призначити йому частину цих земель. Відомо, що родинні стосунки між ними були доволі прохолодними — Джучі народився через певний час перебування дружини Чингісхана у полоні та не був схожий на батька. Хоча Чингісхан і визнав у ньому свого сина, приязнь так і не з'явилась. Тому після 1224 р. Джучі відкочував до своїх пасовиськ в районі Іртиша, відмовившись від походу на захід. Мотивував це хворобою. Заклики Чингісхана приїхати до нього в ставку для пояснень непокори не діяли, що вкрай обурило великого хана: «Я його страчу, не бачити йому моєї милості», — так описував ці події Рашид-ад-Дін. Чи насправді усе було

саме так і чи доклав до цього свою руку Чингісхан — не відомо, але у лютому 1227 р. Джучі знайшли у степу з переламаним хребтом. Такої смерті «удостоювалися» лише знатні монголи. Згідно з їхніми віруваннями, для того, щоб душа покійного могла у майбутньому переродитися, кров повинна після смерті залишатися в його тілі. Винних у вбивстві не знайшли. Отже, до своєї смерті Джучі лише номінально вважався володарем Деш-і-Кипчака [3], який ще треба було завоювати. Після його загибелі землі Чингісхан передав своєму онуку, старшому сину Джучі — Бату (з монг. «міцний, кремезний»), відомому в давньоруських літописах під ім'ям Батий. Але й сам Чингісхан помер за декілька місяців, у серпні 1227 р., під час військового походу на державу тангутів (на північний захід від Китаю).

Отже, в рік свині великий хан «піднявся на Небо». Його тіло відвезли до Монголії, в місцевість Келурен, що була його корінним юртом (місцем кочування), і поховали у великій таємниці, стративши при цьому значну частину присутніх при похоронах. За легендою, над могилою Чингісхана прогнали кінський табун, щоб ніхто ніколи не знайшов місце поховання. Існує безліч міфів про можливе місце знаходження могили історичного Чингісхана: на дні спеціально відведеного русла ріки; в одній із печер загальномонгольської святині — гори Бурхан-халдун тощо. Але й сьогодні, попри зусилля багатьох археологів, його могилу так і не знайдено.

Смерть Чингісхана виявилася великим випробуванням не лише для родичів, що перейшли до взаємної ворожнечі та боротьби за політичний вплив і панування, але й для всієї шойно створеної величезної імперії. На міжусобну боротьбу вказує відсутність великого хана упродовж двох років, незважаючи на заповіт Чингісхана, відповідно до якого, за свідченням Рашид-ад-Діна, наступником на престолі повинен стати середній син Угедей: «Тягар трону і царства — важкий, нехай [тим] відає Угедей...». Тимчасово монгольську державу очолив молодший син Чингісхана Тулуй, оскільки він правив на землях корінного юрту.

Лише навесні 1229 р. на всемонгольському курултаї, в якому брали участь сини і близькі родичі Чингісхана, а також вища монгольська військова знать, новим великим ханом було обрано Угедея (1229–1241). Писемні джерела XIII ст. свідчать, що сам Угедей не бажав бути на чолі Монгольської імперії: «Хоча наказ Чингісхана діє в цьому сенсі, але є старші брати й дядьки, особливо брат Тулуй, — достойніші від мене...» Угедей влаштував більшість монгольської військової знаті, бо був добрим, схильним до запою, тому каганом («кааном», тобто великим ханом) обрано саме його.

Спадкоємець Чингісхана — претендента на володіння всім світом, не змінив його політики. Рашид-ад-Дін відзначає: «Всі накази, які до цього видав Чингісхан, залишаються понині чинними й охороняються від змін і перекручувань». Отже, улуси, розподілені раніше, залишилися за їхніми власниками, які всіма силами прагнули

виконати заповіт засновника династії Чингізидів — розповсюдити свою владу всюди, куди доскачуть копита монгольських коней. Це стосувалося й Батия, який намагався поширити свої землі далі на захід. Під час курултаю ухвалили, що частина території улусу Джучі (Батия) на схід від Іртиша відійде до улусу Угедея [4]. Водночас було прийнято рішення про воєнні походи в кількох напрямках: у Китай, щоб розгромити імперію Чжурчженів; у Середню Азію, щоб зламати залишки опору на чолі з Джелал ад-Діном Мекбурни; у Східну Європу, в сторону «Саксину, кипчаків і булгар» (західна частина Дешт-і-Кипчаку). Булгари, що сповідували на той час мусульманство, перетворилися на кровних монгольських ворогів, оскільки після битви на Калці саме вони розгромили тумени Джебе і Субудая поблизу Жигулів.

Для підкорення Волзької Булгарії Угедей у 1229 р. призначив полководця Субудая і царевича Кутая (Кокошая) на чолі 30-тисячного війська. Дуже швидко після вторгнення монголів у прикаспійські степи та початку бойових дій з половцями у війну було втягнуто волзьких булгар, землі яких лежали поруч. Однак монгольські війська дійшли лише до річки Яїк (Урал). Угорський монах-місіонер Юліан сповіщає про загони монголів на відстані п'яти днів шляху від кордонів Волзької Булгарії. У Лаврентіївському літописному списку під 1229 р. відзначається, що «половці побігли із низу [понижзя Волги] до болгар перед татарами, і варта болгарська прибігла побита від татар поблизу ріки на ім'я Яїк». Опір чинили й башкіри. Загальні успіхи завойовників в Дешт-і-Кипчаку виявились незначними — за п'ять років на заході вони закріпилися лише в пониззі Волги, а на півночі — на межі лісу і степу, де волзькі булгари спорудили міцні оборонні лінії та зупинили подальше пересування монголів. Цей похід не спричинив змін у житті Половецького степу, особливо в його західній частині — від Дніпра до Дунаю, половці лише трохи відкочували в межі осілих країн, зокрема і до Київської Русі. Рятуючись від монгольської навали, багато половців мігрувало до киеворуських земель, прийняло хрещення, про що свідчать їхні імена: Василько, Гаврилко, Роман, Ярополк тощо.

Найбільш вдалимими були успіхи монголів у Середній Азії та Північному Китаї, де бойові дії закінчилися у 1234 р. Більшість військової знаті радила хану Угедею знищити всі народи-«нечестивці», а їхні землі перетворити на величезні пасовиська для монгольської худоби. Але перемогла інша політична лінія, відповідно до якої все осіле населення завойованих країн обклали значними податками. Радник Угедея на ім'я Єлюй Чуцай висловився з цього приводу: «Ми завоювали імперію, сидячи верхи на коні, але керувати нею із сідла неможливо». Для підкріплення своїх слів він із цифрами в руках показав Угедею, які великі податки можна отримувати від завойованих земель для існування Монгольської імперії.

Західний похід 1236–1241 років

За писемними перськими джерелами, в рік барана (1235) відбувся новий курултай, на якому вирішено розпочати бойові дії у чотирьох напрямках: 1) на Корею (Коре), що повстала проти монгольського панування; 2) на імперію Сун (Китай); 3) на Близький Схід; 4) у Європу. За Рашид-ад-Діном, великий хан Угедей хотів сам очолити західний (європейський) похід, але його відмовили: «Ми всі, сини і брати, стоїмо, очікуючи наказу, щоб неухильно відбулося все, на що буде вказано, щоб каану зайнятися втіхою і розвагами, а не зносити тягар походів...» [5]. Натомість було прийнято рішення, щоб «...царевичі Бату, Менгу і Гуюк разом з іншими царевичами і численним військом пішли на кипчаків, руських, булар [поляків], маджар, башгірд (башкірів), асів, у Судак і в ті краї, і всіх їх завоювали; і зайнялися вони підготовкою [до цього походу]».

До походу на Європу почала лагодитися вся Монголія. Було оголошено наказ: «У цей похід нехай люди, що відають улусом, відправлять старшого із синів. Люди, що не відають улусом, нойони туменів, тисяч, сотен і десятків, всі люди, хто б не був, також відправлять старшого в похід. Доньки і зяті тим же чином нехай відправлять старшого із синів». Отже, такий похід можна вважати панмонгольським.

На чолі війська було обрано хана Батия, йому підпорядковувалися 14 царевичів. У кожного з них під командуванням було 10 тисяч воїнів, а загальна кількість монгольського війська в західному напрямку складала близько 150 тисяч. Деякі дослідники вважають, що армія завойовників сягала від 300 до 600 тисяч. Навіть, якщо взяти до уваги лише найменше число воїнів у 150 тисяч, то монгольська армія була величезною за масштабами середньовіччя. Щодо військового потенціалу Київської Русі, загальна кількість військ усіх князівств разом дорівнювала приблизно 100 тисячам (без урахування ополчення). Отже, киеворуські землі значно поступалися монголам. До того ж, враховуючи феодальну роздробленість, зібрати таку армію в одному місці й на одному напрямку було практично неможливо.

Нагадаємо, що у допомогу хану Бату було призначено «фахівця» із західних походів — Субудая. Цей бахадур (богатир) у безперервних баталіях втратив око та руку, яку паралізувало після важкого поранення, кульгав від удару ворожої саблі. Але за своє життя він жодного разу не знав поразок, без нього не обходилась жодна військова кампанія проти «західних народів». У Китаї монголи пізнали прийоми облоги міст і почали застосовувати нову на той час осадну техніку — тарани, «пороки», металеві машини, «грецький вогонь» (рідина, до складу якої входила нафта і сірка).

За допомогою купців, що вели торгівлю на Великому шовковому шляху (з Китаю до Іспанії через землі русичів), було зібрано всю необхідну інформацію про стан справ у Київській Русі. З листа Батия до угорського короля Бели IV, знайденного при затриманні в Суздалі монгольських послів, відзначалося, що це вже тринадцяте посольство до його двору. Важливе місце відводилось розвідковим військовим походам маршрутами майбутніх тотальних облав. Кожному театру бойових дій визначили свою пору року.

Провівши все літо на марші, Батий розпочав свій похід із завоювання Волзької Булгарії, яку було розгромлено протягом осені 1236 — весни 1237 р.: «Тієї ж осені (1236) прийшли зі східної країни в Болгарську землю безбожні татари, і взяли Велике місто

Болгарське...». Навесні 1237 р., перейшовши на правий берег Волги, монголи розпочали тотальні облоги земель половців, аланів, мокши і бургасів. Монголи зустріли значний опір кипчаків і аланів (асів, або ясів), писемні джерела свідчать про відчайдушну боротьбу біля берегів Ітіля (Волги) половецького «еміра» Бачмана і яського «еміра» Качир-укуле. Ця війна тривала протягом всього літа. Угорський місіонер Юліан, проїжджаючи поблизу кордонів Київської Русі, зустрів ординське військо, відправлене Батием «до моря на всіх команів», ще в степах.

Лише після курултаю тієї ж осені монголи розпочали бойові дії проти Північно-Східної Русі. Там були не тільки обізнані про нашествя, але й знали місце концентрації монгольського війська. Однак держава, що переживала часи феодальної роздробленості й складалася із самостійних князівств, між якими доволі часто спалахувала військова ворожнеча, не могла підготуватися належним чином до оборони. Серед перших князівств, розгромлених монголами, було Рязанське. Біля ріки Воронеж руські дружини зазнали поразки. 16 грудня об'єднані монгольські війська розпочали облогу міської князівства. За свідощтвами Рашид-ад-Діна, під столичні мури зібралися зі своїми загонами Бату, Орда-Ічен (син Джучі), Гук, Менгу, Кулкан (син Чингісхана), Кадан (син Угедея) і Бурі. Після шести днів оборони 21 грудня Рязань було захоплено, а її жителів — страчено. Лише незначна частина рязанців відступила до річки Оки і з'єдналася із суздальськими військами. Далі було завоювано міста Ольгів, Переяслав-Рязанський, Москву. Під Коломною відбулася одна з найзначніших битв військової кампанії 1237 р., де загинув монгольський царевич Кулкан — єдиний з чингізидів за весь час західного походу. Володимирські військові дружини на чолі з князем Юрієм Всеволовичем не змогли зупинити наступ завойовників до столиці Північно-Східної Русі — Володимира-на-Клязьмі.

7 лютого 1238 р., зруйнувавши міські мури стінобитними машинами, монголи захопили місто. Князь Юрій Всеволодович залишив у місті сім'ю і відступив до річки Ситі (притоки Мологи, на північний захід від Ярославля), де намагався зібрати військові сили.

4 березня відбувся бій: «І була брань велика і сеча зла, і лилася кров як вода», руські війська зазнали поразки, великого князя Юрія Всеволодовича було вбито. Після двотижневого опору (22 лютого — 5 березня) захоплено Торжок, монголи рушили до Новгороду. Не дійшли до нього близько 100 верст і повернули на південь. Ординські війська розпорошилися на значних просторах від Торжка до Вологди, зібрати їх для захоплення Новгороду було майже неможливо. «Зупинка» Батия під Торжком фактично зірвала цей похід. Очевидно, це спричинилося також через весняну відлигу та бездоріжжя в умовах заболоченої місцевості поблизу Новгороду. До того ж монголи побоювались удару руських військ у тил та повстання на вже захоплених територіях.

На зворотному шляху завойовники рухались широким ланцюгом, руйнуючі все за собою: «... [монголи] пішли звідти, вирішивши на раді йти туманами облавою і всяке місто, область і фортецю, які їм зустрінуться [на шляху], займати і руйнувати». Проте Бату протягом двох місяців (7 тижнів) не міг захопити невелике місто Козельськ. Під час однієї з вилазок руської залоги частину стінобитних машин було знищено, вбито близько 4 тисяч монгольських воїнів. Лише після підходу сил царевичів Кадана і Бурі разом з осадними машинами місто захопили, а населення покарали. Батий назвав Козельськ «злим містом».

Із середини 1238 до весни 1239 р. рух монгольського війська на руські землі припинився, що було пов'язано з великими втратами при завоюванні та чварами між Батием, царевичами Гуюком і Бурі. В тилу також залишилося ще багато непідкорених народів, тому вже навесні 1239 р. монголи повернулися в Дешт-і-Кипчак й довершили завоювання земель половців, черкесів та аланів. Ця героїчна сторінка у боротьбі проти монголів, що тривала майже до осені 1240 р., дуже слабо висвітлена на сторінках літописів. Так, у 1240 р. війська туменів Гуюка і Менгу за наказом великого хана Угедея рушили на південний схід, пройшли узбережжям Каспійського моря до Дербента і повернулися до Монголії (назрівав конфлікт між Батием, Гуюком і Менгу): «Після повернення царевичів Менгу-

каана і Гуюк-хана [з походу] він [Бату] з братами, як про те [вже] згадувалося в додатках до його родословної, зайнявся рештою тих областей» [6].

Завоювання аланів і черкесів на Північному Кавказі здійснили царевичі Мунке і Кадан. Берке був зайнятий боротьбою з половцями, які й далі кочували між Доном і Дніпром. Половецький хан Котян намагався дати відсіч завойовникам, але був розбитий у 1238 р. в дельті Волги та із залишками свого війська мусив тікати до Угорщини. Як свідчать угорські хроніки, Котян звернувся до короля Бели IV із проханням прийняти його з ордою, пообіцявши охреститися «разом зі своїм народом». Сейм (з'їзд) угорських баронів дозволив половцям зайняти межиріччя Дунаю і Тиси, що, зважаючи на кочовий стиль життя степовиків, було більше схоже на навалу. У 1239 р. Котян відкочовує за Карпати, з ним мігрувало 40 тисяч половецьких родин та 10 тисяч аланів (асів) з району Сіверського Дінця.

Батий дізнався про це і звернувся до Бели IV з вимогою відмовити половцям оселитися в Угорщині, обіцяючи в разі непокорі розпочати карні санкції: «Знаю я, більше того, що рабів моїх куманів ти держиш під своїм заступництвом, тому наказую тобі надалі не тримати їх у себе, щоб через них я не став проти тебе». Однак орда Котяна залишилась. Наступник угорського трону Стефан навіть породичався з половецьким ханом, узявши його доньку за дружину. Напередодні монгольського вторгнення до Угорщини в місті Пешті опозиційні до короля феодали звинуватили хана Котяна у зраді (зв'язках із руськими і монголами) і стратили. Це викликало обурення серед половців. Вони повстали, розгромили угорські війська і спустошили тамтешні землі. Потім половці почали війну проти монголів окремо від угорців, але зазнали поразки і відійшли на територію Болгарії.

У другій половині 1239 р. монгольська армія знову з'явилася на північному сході Русі, де, завоювавши мордовські землі й спаливши Муром, дійшла до Клязьми, але головні сили Бату спрямував на південь, на лівий берег Дніпра, аби зламати залишки опору полов-

ців. Останньою значною військовою кампанією Батия в 1239 р. було вторгнення на Таврійський півострів (отримав назву «Кримський» за часів Золотої Орди від тюрк. «крим, керим» — фортеця): «Сюди, до берега моря втекли рештки половців, а слідом вдерлися монголи», — констатував європейський монах Плано Карпіні. Наприкінці грудня 1239 р. монгольська кіннота дійшла до Судака.

Ще навесні 1239 р. розпочалися бойові дії проти земель Південної Русі. У березні було захоплено Переяславське, протягом осені — Чернігівське князівство. Взявши 18 жовтня Чернігів, монгольські війська на чолі з Менгу-ханом рушили до Києва. Зупинившись на лівому березі Дніпра, неподалік від міста, Менгу відіслав послів до киян з пропозицією «відчинити ворота». Однак кияни, вбивши послів, відмовилися здати місто. Мабуть, оцінивши фортифікаційну міць столиці Київської Русі та обмеженість своїх військових сил, Менгу-хан не наважився розпочати штурм самотужки і відійшов до кочовищ Батия.

Восени 1240 р. Батий, стягнувши всі сили, пішов на «країну руських і чорних шапок [чорних клобуків]». Форсувавши Дніпро, монголи облогою пішли від Поросся до Києва. В листопаді 1240 р. Бату взяв в облогу Київ, що належав тоді Данилові Галицькому. Великий князь Михайло Всеволодович, замість того щоб очолити боротьбу проти Батия, втік до Угорщини. Після нього ненадовго Києвом заволодів смоленський князь Ростислав Мстиславович, вигнаний звідти Данилом Галицьким. Поставивши замість себе галицького боярина, воеводу Дмитра, Данило Романович повернувся до своїх володінь. Отже, напередодні монгольської навали Київ залишився без князя. Прорвавшись у районі Лядських воріт та зламавши оборону останніх захистників «міста Володимира», монголи захопили столицю давньоруської держави 6 грудня (за іншими джерелами — 19 листопада) 1240 р. [7], а згодом — Володимир-Волинський та Галич. Загалом у Київській Русі уникли руйнування лише ті міста, якими завойовникам не вдалося оволодіти або які стояли не на шляхах монгольської армії. За літописом, монголи не змогли взяти Данилів, Кременець, Холм.

Захопивши Галицько-Волинське князівство до січня 1241 р. Батий переможно пройшов землями Центральної Європи, вийшов на береги Адріатики. У 1241 — на початку 1242 р. монгольська армія воювала безпосередньо з військами католицьких країн — Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини, Хорватії та Германії. Як і в Київській Русі, в державах Центральної Європи не було єдності, щоб протистояти супротивнику. На той час на першому місці для наймогутніших політиків (Папи Римського Григорія IX і германського імператора Фрідріха II) головним був внутрішній конфлікт, а не загроза монгольського вторгнення. Тому на заклик Польщі про допомогу прийшов лише чеський король Вацлав, але він запізнився на один день: 9 квітня 1241 р. під Легницею монголи розбили об'єднану польсько-німецьку армію та відсвяткували свою чергову перемогу. Кочівників не зупинили й групи хрестоносців — тамплієрів, іоаннітів і тевтонців.

Передовий загін Батия, зруйнувавши Люблін і Сандомир, увійшов до Силезії. Також і Угорщина, попри заклики короля Бели IV, не отримала будь-якої допомоги ані від німецького імператора, ані від Папи Римського, її армію було розгромлено поблизу річок Тиси і Солони. Навіть близькість смертельної небезпеки для Германії не змусила Фрідріха II покинути Італію.

У грудні 1241 р. монгольська армія перейшла замерзлий Дунай і, захопивши Хорватію, вийшла до Адріатичного моря. Проте величезні втрати під час західного походу, попередні чвари Батия з царевичами Гуюком і Бурі та смерть кагана Угедея 11 грудня 1241 р. змусила Батия повернути назад. Похід розпочався навесні 1242 р. через Сербію і Хорватію, коли монголи одержали інформацію про події на Сході. Рашид-ад-Дін сповіщає про напад десь у Центральній Європі в рік барса (639 рік за мусульманською хіджрою — 12.07.1241–30.06.1242) на монгольські війська Сонкура, сина Джу-чі, «великої кількості» половців. Їх, зрештою, теж було розбито.

Про руйнування Русі на зворотному шляху літописи нічого не повідомляють. Очевидно, значних військових кампаній не відбувалося, Батий поспішав до своїх баз. Вже взимку 1242–1243 років

монгольська кіннота через Валахію, Карпати і Молдавію з'явилася знову у причорноморських та прикаспійських степах. Шлях армії пролягав через пониззя Дніпра, про що свідчать знахідки поховань монголів цього часу на о. Березань, поблизу с. Карги Херсонської області та Мелітополя. Частина половців мігрувала у Закавказзя, тому з Центральної Європи окремі військові загони монголів, переслідуючи їх, дійшли до міста Дербента і Залізних воріт (Дербентської ущелини — Тимур-хакалки). Опір половців було зламано.

У столиці Монгольської імперії Каракорумі на Батия чекав курултай з можливою кривавою боротьбою за престол, тому для нього важливіше було зберегти армію, а не завоювати нові землі. В імперії монголів назрівав розкол, до того ж великим каганом повинні були проголосити Гуюка, ворога Батия. Поява його в Монголії могла вартувати йому життя, тому Бату, повернувшись в Дешт-і-Кипчак і посилаючись на хворобу, в першу чергу зайнявся зміцненням свого становища в улусі Джучі. Відзначимо, що відсутність хана Батия на курултаї в Каракорумі призвела до того, що упродовж п'яти років не могли обрати великого хана, престол залишався незайнятим, а Монгольською імперією фактично керувала вдова Угедей-хана — Туранкіна (Туракіна-хатун) [8].

На масштаби і наслідки Батиевої навали в науковій літературі й досі існують суперечливі погляди. Більшість дослідників вважає, що похід Батия треба оцінювати не як поодинокий акт, а як одну з ланок безперервних нападів монголів на Русь, що виснажили ці землі. Хоча життя на українських територіях не припинилося, їхній економічний розвиток значно уповільнився. Центральний регіон Київської Русі — Середнє Подніпров'я — втратило значення захистного «щита» для країн Центральної і Західної Європи від степових кочівників. Військовий потенціал Русі було знищено. Перетворившись на «татарську землю», киеворуські князівства перестали бути осередком політично-економічного і культурного життя для цілої Центральної і Східної Європи. Ініціатива на східноєвропейських і азійських обширах перейшла до монголів.

Із 74 руських міст 49 було зруйновано, у 14 з них життя не поновилося, а на території 15 колишніх міст далі існували лише села й хутори. В літературі існує думка, що знищено лише ті міста, які чинили опір монголам («злі міста»), це робилося, аби залякати населення, позбавити його прагнення боротися з переможцями. Інші, «добрі міста», що здалися на милість завойовників, не постраждали. Безумовно, фізично монголи не могли протягом 1237–1241 років зрівняти із землею усі міста, та й вони не ставили собі такого завдання. Це стосується також тих міських центрів, що були віддалік маршрутів монгольської армії й куди не завжди проникали загони вершників. Так, менше постраждали землі на півночі України, у глибині поліських лісів. Але руйнація й занепад міст стали прямим ударом по культурі Київської Русі. Завойовники забирали населення у полон, особливо цінувалися в Монгольській імперії ремісники. Далі це призвело не лише до занепаду ремесел, а й до того, що частину технологічних навичок (наприклад, техніку перетинчастої емалі) було втрачено назавжди. Також припинилося будівництво споруд із каменю.

Брак історичних згадок про загальну картину Батиевого погрому частково компенсується матеріальними свідченнями, здобутими археологами. Менше постраждала сільська місцевість — монголи не чіпали невеличких поселень, які й не могли чинити опір завойовникам. Частина населення пересиділа лихоліття у безпеці, частина людності подалася на північ, у захищені лісами райони, частина — повернулася додому після нападу. Однак кількість населених пунктів скоротилася у п'ятеро проти давньоруського часу. Розміри поселень зменшилися. «Села від того нечестивого Батиева полонення спустіли», — писав руський літописець.

Ситуація у степовій зоні України за монгольської навали видається менш зрозумілою за браком писемних свідчень. Якщо прийняти на віру повідомлення європейських християнських місіонерів від 1246 і 1253 рр. (Плано Карпіні та Гільом Рубрук писали про страшне спустошення Половецького степу (Дешт-і-Кипчака): «Цих команів перебили татари. Деякі навіть втекли від них, інших

взято рабами. [...] У Команії ми знайшли численні голови і кістки мертвих людей»), тоді важко зрозуміти той факт, що значну частку кочівницького населення золотоординської держави становили саме половці, а міжетнічною мовою була команська (половецька). Безумовно, монгольська навала й жорстока війна призвела до руйнування господарської системи Половецького степу — скотарства. Завойовників було небагато, тому для поновлення звичного життя у степових регіонах необхідно було повернути назад половецьких мігрантів, що рушили зі своєї вітчизни «з усіма родичами й друзями, з усім майном і табунами». Половецьке питання стало одним з головних у політиці хана Батия.

Хоча монгольське нашествя не припинило життя українських земель, воно призвело до демографічної катастрофи. Повинні були минути десятиліття, перш ніж поновилося кількість населення. Батіїв погром приніс страшні руйнування, перервав інтенсивний розвиток країни. Навряд чи вже знайдуться нові письмові свідчення про ті часи, що значно змінять наші погляди. До того ж, сучасникам лихо завжди уявляється доволі перебільшеним — «міста і села було спалено вщент». Тому поява нових археологічних джерел, які би показували руйнування часів походу хана Бату, а також вивчення залишків матеріальної культури наступного періоду (другої половини XIII — XIV ст.) значною мірою дають нам об'єктивніший погляд на проблему. Відзначимо, що незалежно від оцінки масштабів людських і матеріальних втрат, наслідки Батієвої навали були епохальними для історичної долі українських земель.

Література

1. Лубсан Данзан. Алтан тобчи («Золотое сказание») / Перев. с монг., введ., коммент. и прил. Н. П. Шастиной. — М.: Наука, 1973. — С. 229.
2. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т. 2. — М.-Л.: Из-во АН СССР, 1960. — С. 78–79.

3. Садри Максуди Арсал. Тюркская история и право / Перев. Р. Мухамметдинова. — Казань: Фен, 2002. — С. 285.
4. Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды // На стыке континентов и цивилизаций (Из опыта образования и распада империй X–XIV вв.). — М., 1996. — С. 293.
5. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т. 2. — М.-Л., 1960. — С. 35.
6. Там же. — С. 80.
7. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). — Київ, 1996. — С. 46–47.
8. Босворт К. Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии / Пер. с англ. П. А. Грязневича. — М.: Наука, 1971. — С. 194.

Розділ 4

УТВОРЕННЯ ЗОЛОТОЇ ОРДИ

Золота Орда та її кордони у XIII ст. Нейтральні зони

Повернувшись до степових просторів Дешт-і-Кипчаку — «ядра» майбутньої держави, Батий засновує нове державне утворення — Улус Джучі, відоміший у літературі як Золота Орда. Політична історія її розпочинається з 1243 р., коли, згідно з Іпатіївським списком Бату «повернувся з Оугорь» (Угорщини). Під цим роком також згадується й перший приїзд у ставку монгольського хана великого князя Ярослава Всеволодовича за ярликом на княжіння. Тоді ставка хана Батия була в середній течії Волги, на території Волзької Булгарії в «старому граді» камських булгар — місті Великий Булгар. Згодом у пониззі великої ріки, на її притоці Ахтубі, поспіхом будується нова столиця — Сарай-Бату (палац Бату), що згодом стала резиденцією всіх золотоординських ханів (зараз Селітренне городище біля села Селітренне Харабалінського району Астраханської області). За свідченнями європейського монаха-місіонера Гільома Рубрука, 1254 року столицю було збудовано. Батий розумів вагу нижньоволзького регіону в державному житті: важлива торговельна магістраль, порівняна близькість до інших монгольських держав (їх було ще три), зокрема, від центру імперії; поруч — неосяжний степ, що дозволяло комбінувати землеробське і кочівницьке господарство.

Кордони Золотої Орди не були сталими, а змінювались упродовж усього часу її існування: вони то звужувались, то розширювались залежно від могутності держави. Це споконвіку притаманне всім кочовим імперіям, на відміну від осілих держав, у першу чергу, з економічних причин. Саме розуміння «кордон» в очах кочівника пов'язувалося з землями, непристосованими для ведення кочового скотарства. Природними перешкодами були ліси, болота і гори. Тому територіально Золота Орда здебільшого асоціюється зі степовими просторами, населеними кочівниками-скотарями, а дець посеред цих нескінченних степів і розташовувалась її столиця. Однак, ці уявлення справедливі лише почасти й для певного періоду.

Протягом усієї другої половини XIII ст. кордони Золотої Орди були більш-менш сталі. Тоді монголи обмежувались здебільшого грабіжницькими походами і не прагнули захопити нові території. Розглядаючи повідомлення писемних джерел XIII ст., стикаємося з великими труднощами, адже свідчення уривчасті й неповні, а тлумачення топографічної термінології феодального суспільства — вкрай заплутані. Це стосується найраніших згадок про територію Золотої Орди, що належать Плано Карпіні і Гільому Рубруку. Перший відзначає лише, що в «країні команів» є чотири ріки: Дніпро, Дон, Волга та Яїк (Урал). За описами Гільома Рубрука, «від витоків Танаїду [Дону] до заходу, до Дунаю, все належить їм; також і за Дунаєм, до Константинополя, і мала Булгарія до Склавонії, і Валахія (земля Ассана) — всі сплачують їм данину».

У арабських і перських хроніках XIV–XV ст. трапляються різні розміри території Золотої Орди. За одними, держава завдовжки 8, а завширшки — 6 місяців шляху. Інші автори скорочують її розміри: до 6 місяців шляху уздовж і 4 — поперек. За третіми свідченнями, що спиралися на окремі географічні орієнтири, межі цієї країни були «від моря Константинопольського (Чорного) до ріки Іртиш, завдовжки 800 фарсахів, завширшки — від Бабелеббаба (Дербента) до міста Болгара, тобто приблизно 600 фарсахів». Ці цифри дають лише поверхове уявлення про кордони Золотої Орди, охоплюючи пояс євразійських степів. Найбільш докладний опис меж золотоор-

динської держави подає арабський письменник першої половини XIV ст. ал-Омарі. Він відзначає на цій території такі річки: Сейхун (Сирдар'я), Джейхун (Амудар'я), Дунай, Ітіль (Волга), Яїк, Дон, Торлу (Дністер).

Якщо враховувати загальну площу Золотої Орди, то вона, безперечно, була найбільшою поміж середньовічних держав. За сучасними підрахунками, її довжина складала близько 5600 км, а ширина — майже 4000 км. Західний кордон Золотої Орди тягнувся від узбережжя Чорного моря вздовж правого берега Дунаю до угорської фортеці Турну-Северин, що закривала вихід із Нижньодунайської низини. Північні кордони держави сягали передгір'я Карпат і включали степові обшири Прутсько-Дністровського межиріччя. Саме тут розпочиналася межа між Золотою Ордою і руськими князівствами. Вона проходила приблизно на порубіжжі степу й лісо-степу. Степові простори межиріччя Дністра і Дніпра входили до її складу від початку монгольської навали. У басейні Південного Бугу монгольські кочовища доходили до лівої її притоки — річки Синюхи (південні території сучасної Кіровоградської області). У середній течії Південного Бугу кордон тягнувся в районі сучасних південних меж Вінницької і Черкаської областей [1].

У басейні Дніпра монгольські північні володіння закінчувалися між Каневом і Києвом. На лівому березі Дніпра, в межах сучасної Полтавської області (Переяславщина) ординські порубіжні застави доходили до нижньої течії ріки Псел і середньої течії річки Ворскли. Далі на схід, уздовж Ворскли, кордон йшов територією сучасної Харківської області поблизу річки Уди, трохи південніше від Харкова [2]. Східніше кордон пролягав значно південніше Курська, в межах сучасної Белгородської області Російської Федерації, виходячи до володінь Рязанського князівства уздовж лівого берега Дону. Від ріки Мокші до Волги тягнувся лісовий масив, заселений мордовськими племенами. Попри це, мордовське населення перебувало під контролем Золотої Орди і складало один з її північних улусів.

У басейні Волги кордон йшов північніше ріки Сури (район сучасної Чувашії) і повністю був під владою монголів. На Лівобережжі

Волги золотоординське прикордоння тяглося північніше річки Камі, де лежали колишні володіння Волзької Булгарії (сучасний Татарстан). Волзька Булгарія повністю увійшла до складу Золотої Орди без збереження своєї автономії або васальної залежності. Передуралля, де проживали башкіри, також стало складовою частиною нової держави. Північний кордон йшов обширами Сибіру у середній течії Обі, де ще були пишні луки, на яких можна випасати худобу.

Східні межі золотоординської держави включали області Сибіру та Ібір із прикордонними річками Іртиш і Чулиман, що відокремлювали володіння Джучидів від корінного юрту Монгольської імперії. Південний кордон починався від передгірської частини Алтаю і проходив на північ від озера Балхаш, західніше тягнувся через середню течію ріки Сирдар'ї (на південь від Аральського моря) до улусу Хорезм. Землі, що примикали з північного заходу до Хорезму — плато Устюрт і півострів Мангішлак — також були зоною кочовищ Золотої Орди. На західному березі Каспійського моря прикордонним містом був Дербент, який східні літописці називали «Залізними Воротами». Звідти межа тягнулася вздовж північних узгір'їв Кавказького хребта до Таманського півострова. Протягом усього XIII ст. кавказький кордон був одним із найнеспокійніших — місцеві народи (черкеси, алани, лезгини), що проживали у важкодоступній місцевості, не були ще скорені, й чинили опір завойовникам.

Таврійський півострів також входив до складу золотоординської держави. Саме з XIV ст. він отримує свою сучасну назву — Крим (за головним містом цього улусу — Солхат-Крим). Однак самі монголи займали лише північну, степову частину півострова. Південне узбережжя Криму та його гірські райони були тоді низкою напівзалежних від монгольських ханів дрібних феодальних володінь — італійських міст-колоній. Після Четвертого хрестового походу (1202—1204), в результаті якого з Візантійської імперії було утворено нову — Латинську, на чорноморському узбережжі Криму виникли кілька італійських купецьких факторій. Руками лицарів-хрестоносців Венеція позбавилася свого головного супротивника

щодо торгівлі зі Сходом — Візантії. Венеціанці швидко захоплюють купецькі квартали Константинополя, найважливіші острови й опорні пункти середземноморської торгівлі. Отримавши з дозволу Папи Римського Іннокентія III (1198–1216) монополієне право колонізації Причорномор'я, Венеція засновує ряд факторій на Кримському півострові. Головним її містом на чорноморському узбережжі став Судак, який італійці називали Солдаєю (в давньоруських джерелах — Сурож). Проте значні прибутки венеціанців непокоїли іншу могутню морську купецьку державу періоду пізнього середньовіччя — італійську Геную. У 1261 р. вона підписала договір з візантійським імператором Михайлом Палеологом (1259–1282), за яким обіцяла надати йому військову допомогу проти Латинської імперії хрестоносців. За це Генуя отримувала монополію на прохід у Чорне море і право засновувати купецькі факторії у візантійських містах.

Військова допомога Візантії не знадобилася, однак цей договір став початком небувалої могутності Генуї упродовж майже 200 років. Генуезці витісняють з ринку венеціанців, економічно придушують візантійців і будують свої поселення та міста по всьому Середземномор'ю. У Північному Причорномор'ї генуезці закріпилися вже у середині 60-х років XIII ст. Найвідоміші серед їхніх торгових факторій на Кримському півострові — це міста-колонії Кафа (Феодосія), Чембало (Балаклава), Боспоро (Керч). Ці поселення й міста на південному узбережжі отримали назву Кримської Готії. Значні прибутки генуезькі купці у Криму за часів Золотої Орди мали від работоргівлі. Стосунки італійців з монголами не завжди були мирні, загалом тримаючись на гнучкій дипломатії, торгівлі й щедрих подарунках.

Отже, до складу Золотої Орди увійшла значна територія південного і східного регіонів українських земель — сучасні Одеська, Миколаївська, Дніпропетровська, Херсонська, Запорізька, Луганська і Донецька області, степова частина Автономної Республіки Крим. У «серці» Половецького степу, по берегах низу Дніпра залишилось осіле слов'янське населення, однак його кількість значно скоротилася. Багато хто з цієї людності вмів переправлятися через плавневу

частину Дніпра — «Великий Луг», що пізніше став «колискою» майже всіх Запорізьких Січей. Територія колишньої Київської Русі безпосередньо не входила в межі золотоординської держави, по Батієвій навалі опинившись у васальній залежності від монгольських ханів.

Специфікою кордонів між колишніми киеворуськими землями і ординськими кочовищами було існування «пустих місць» — нейтральних територій. За ландшафтом це були перехідні лісостепові райони завширшки (смутою) до 200 км, що перебували «під повною владою татар», однак не входили до складу золотоординської держави. Українські землі споконвіку мали діло зі Степом через безпосереднє сусідство. Степові кочівники були невід'ємним елементом багатьох історичних епох на території сучасної України. З часом кочівницькі об'єднання змінювались іншими, але степовики завжди залишалися поруч. За таких умов історичний розвиток народів на теренах сучасної України завжди багато в чому залежав від Степу.

Стосунки між землеробами і кочівниками не повсякчас були ворожі, але завжди — складні та неоднозначні, їх не можна розглядати лише як військове і духовне протистояння двох різних культур, двох протилежних світів. Тиск із боку кочівників відбився на економічному, державному й культурному розвитку українського народу, навіть на його ментальності. Однак реально взаємини між землеробськими і кочовими світами залежали від конкретного співвідношення сил на кожному етапі небезпечного сусідства. Ослаблені степовики завжди шукали замирення. Багато в чому відносини зі Степом залежали і від політичного рівня розвитку землеробських народів та змоги дати військову відсіч завойовникам. Такі стосунки добре ілюструються взаєминами між половцями і русами. Вдалі походи руських дружин на Половецький степ у другій половині XII ст. сприяли поступовому замиренню половців із Руссю. Відомі випадки шлюбів між княжою верхівкою і половецькою аристократією. Під час монгольської навали багато половців відійшло до кордонів Київської Русі, стало її васалами. Проте коли кочівники посилювались, то не завжди зважали на мирні угоди із землеро-

бами. Війни та грабунок були частиною їхнього способу господарювання. За Батієвої навали українські землі зазнали більше людських і матеріальних втрат, ніж у попередні часи боротьби з печенігами, торками, половцями.

Осіле населення, що жило в передстеповій зоні, звикло до військових нападів кочівників і в разі небезпеки відходило в лісисту місцевість. Тому зрозуміло, що специфіка цих нейтральних, буферних зон полягала у тому, що осіла людність намагалася селитися подалі від зон кочівлі монгольських орд. Зазвичай такі території використовувались в господарчо-промислових цілях то однією, то іншою стороною. Так, якщо влітку кочовики випасали тут худобу, то взимку руське населення займалося на цій території мисливством.

Щоправда, такі нейтральні зони характерні лише для середини XIII ст. — періоду найвищої військової агресії монголів. Головною причиною їхньої появи було значне знелюднення цих територій після монгольської навали 1237–1241 років. Частина мешканців загинула або потрапила в полон, інша — переселилася у північні, безпечніші райони. Руські князі, що володіли цими землями, опинилися в загрозливому сусідстві з монголами, отже, могли повністю втратити політичну незалежність, а також зіткнулися з постійною загрозою розорення. Крім того, економічна база цих районів найбільше постраждала, для її відродження потрібен був певний час. Процес економічного розвитку тут гальмувався через брак населення. До того ж, деякі з дрібних князів залишали свої уділи, переходячи під владу сильніших феодалів. Наприклад, князь Юрій Пороський, землі якого по річці Рось відійшли у володіння ординців, перекинувся на службу до князя Володимира.

Це ж стосується і Переяславщини, що стає контактною зоною осілого землеробського руського і кочового ординського населення. Давня проблема відсутності власної княжої династії ускладнилась Батієвим погромом. Останні князі розбіглися напередодні монгольської навали, життя на ординському пограниччі не приваблювало сюди княжу верству. У перші роки після монгольського завоювання Переяславщина входила до улусних володінь монгольсько-

го воєначальника Мауци («Могучого» руських літописів), а з 1245 р. увійшла до складу Курського князівства. Відомий історичний конфлікт між курським князем і ординським збирачем данини у 1283–1284 роках. Відповідно до літописних свідчень, баскак Ахмат намагався сформувати на території Курського князівства буферну зону, на яку хотів поширити свою владу. Він створював так звані «Ахматові слободи» зі слов'янським населенням, що не підлягало руській адміністрації.

Натомість, протилежне відбувається в деяких районах і містах на Південному Бузі та у середній течії Дністра. Безпосередньо ці території не входили до золотоординських, однак мали, за руськими літописами, особливе становище, що відрізнялося від сусідніх володінь галицьких князів. У першу чергу це стосується міста Бакоти (сучасне село Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області). На деякий час ця територія, населена руськими мешканцями, стала нейтральною зоною між галицькими і золотоординськими володіннями, але політично підкорялася безпосередньо монголам. Болохівська земля у верхів'ях Південного Бугу також не входила до ординських володінь, однак літопис сповіщає про «людей татарських», які жили там. Це було викликано спробою болохівських князів зберегти свої невеличкі володіння від зазіхань Галицько-Волинського князівства.

Отже, такі нейтральні смуги були контактними зонами між осілим і кочовим населенням, що відбилося в культурному і духовному житті їхніх мешканців. Це добре простежується за матеріалами археологічних досліджень. Ситуація дещо змінилася, коли відбувся перерозподіл прикордонних земель на улуси. Лише за таких умов володарі не давали іншим кочівникам грабувати податне населення власних улусів, опікувались своїми васалами. Тому вже в XIV ст. ці території поступово опановують осілі народи, не лише слов'янського походження, що перебували у складі Золотої Орди.

Адміністративно-політичний устрій

Монголи, які досягли стадії державності, пройшли усі етапи економічного і політичного розвитку кочового суспільства. За відомою російською дослідницею-номадисткою (номадист — той, хто вивчає історію кочівників) С. О. Плетньовою, на третьому щаблі розвитку з'являються каганати, тобто стійкі спільноти кочівників, до яких належала й імперія Чингісхана. Дослідниця підкреслює, що «розвинута економіка, класовий феодальний устрій, війни за володіння світом, тобто за політичну зверхність, в яких не нищили економіку підкорених країн, а примушували її працювати на себе разом із податним населенням, — усе це типові риси степової держави».

Загальний принцип адміністративно-політичного устрою Золотої Орди в головних рисах копіював систему, введену в Монголії за Чингісхана. Вона базувалася на прийнятому в монгольській армії десятковому розподілі. Отже, маємо традиційний розподіл території держави на два крила — праве і ліве. Однак, перш ніж аналізувати їх, визначимо відмінності назв «улус Джучі» — «улус Батия» — «Золота Орда». Адміністративно-політичний устрій Золотої Орди був особливим не лише через поєднання кочового і осілого укладів, але й тому, що упродовж своєї історії це утворення не мало офіційної назви.

У літописах сформовану Батисм державу жодного разу не означено як «Золоту Орду». Як же її називали монголи, сусіди і яка назва закріпилася за нею вже після розпаду? В більшості монгольських державних утворень, які виникли у XIII ст., на чолі стали династії, що вели свій рід від Чингісхана. Правитель кожного такого утворення розглядав виділену йому територію не як державу, а як родове володіння. Кипчацький (половецький) степ отримав старший син Чингісхана Джучі, який і став засновником численної родини Джучидів. Отже, кожен золотоординський хан, що отримував у спадок державу, називав її просто «улус», тобто

«народ, даний в уділ чи володіння». Зберігся ярлик хана Тохтамиша до литовського князя Ягайла, де він називає свою державу Великим Улусом («Улу Улуг»). Таку ж назву використовували й інші хани, особливо при дипломатичному листуванні, підкреслюючи міць держави.

Що ж до назв улусу Джучидів, то представники європейських і азійських держав використовували щодо монголів ханські, етнічні, географічні та інші епітети. В арабських літописах найчастіше улус Джучидів виступає під іменем хана, що правив на той час, але з етнічним уточненням: «Берке, великий цар татарський», «Токта, цар татарський». В інших додавалися ще й географічні назви: «Узбек, володар північних країн», «цар Токта, володар Сараю та земель Кипчацьких», «цар Дешт-і-Кипчаку Токта». Іноді арабські й перські літописці називали Золоту Орду лише за ім'ям правлячого хана — «улус Бату», «улус Берке» тощо.

Європейські монахи, що мандрували територією Золотої Орди — Плано Карпіні та Гільом Рубрук — послуговуються старими термінами: «країна Команів» (половців), «Команія». На сторінках їхніх описів зустрічаємо також загальну назву «держави татар», «земля татар». У листі Папи Римського Бенедикта XII улус Джучидів іменується як «імперія Північна Татарія». Руські літописи свого нового південного сусіда спочатку визначали за допомогою етнічного терміна: руські князі їдуть «в татари до Батия» і повертаються «із татар». Найменування «Орда» вперше згадується у Рогозькому літописі під 1293 р., весь наступний час існування Золота Орда визначалася в руських писемних джерелах й офіційних документах саме так. Однак, якщо на Русі з кінця XIII ст. під «Ордою» розуміли не лише кочову ставку монгольського хана, але й окрему державу, то самі монголи вкладали в цей термін вужче значення. У XIII—XIV ст. вони не застосовували його для визначення всієї держави, а розуміли під цим терміном пересувну ставку монгольського хана. Лише після розпаду Золотої Орди в XV ст. на кілька самостійних володінь термін «орда» стає синонімом «держави». Наприклад, найбільший уламок Золотої Орди отримав назву «Велика Орда».

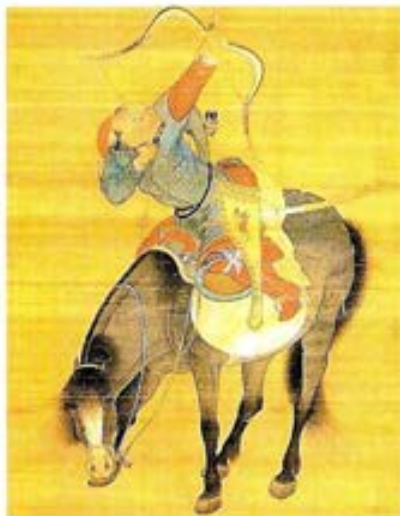
Що ж до назви «Золота Орда», то вона поширилася тоді, коли заснованої Батием держави вже не існувало. Вперше це словосполучення зустрічається у другій половині XVI ст. у формі «Злата Орда» і «Велика Орда Злата» в Казанському літописі. Її походження пов'язано з ханською ставкою, точніше з багато прикрашеною золотом юртою хана. Так, італієць Плато Карпіні 1246 року відзначає, що при виборах великого хана Гуюка для нього приготували «намет, що називається у них Золотою Ордою... Намет було поставлено на стовпи, вкриті золотими листами, прибитими до дерева золотими цвяхами...» [3]. Інший опис парадної юрти хана Узбека подає в 30-х роках XIV ст. арабський мандрівник Ібн-Батута: «Він (Узбек) сідає в незвично оздоблений намет, що називається «золотим». Він [складається] з дерев'яних прутиків, обтягнутих золотими листками...». Термін «Золота Орда», певно, був відомий на Русі вже у XIV ст., однак у літописах того часу він ніколи не трапляється. Руські літописці виходили з емоційного навантаження слова «золотий» як синоніма гарного й світлого. Тому назва «Золота Орда» з'являється лише тоді, коли жах монгольського панування розвіяв час.

Ми вже відзначали, що за військовим принципом держава ділилася на праву і ліву частини. В улусі Джучі праве крило складали володіння хана Бату — від Дунаю до Іртиша. Ліве крило було під владою молодшого брата — хана Орда-Ічена («ічен» від монг. «господар-володар» — епітет, що давався наймолодшому сину, який наслідував «юрт» батька), займаючи землі на півдні сучасного Казахстану уздовж Сирдар'ї та на схід від неї.

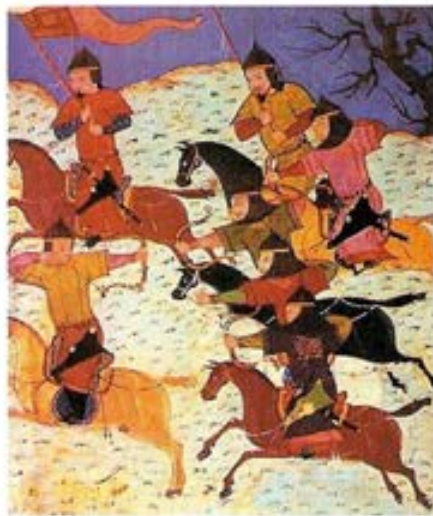
Розподіл назв (праве і ліве) пов'язаний із традиційним монгольським уявленням про орієнтацію за сторонами світу. Головним був південь, саме тому монгольські юрти дверима завжди були повернуті в цьому напрямку. Захід вважався правою, а схід — лівою стороною. Крім того, кожна сторона світу мала окремий колір: південь — червоний, північ — чорний, захід — білий, схід — синій. Тому володіння Бату іноді в джерелах називали Ак-Ордою (Білою Ордою), під якими слід розуміти Золоту Орду, а володіння Орда-Ічена — Кок-Ордою (Синьою Ордою). Кордоном між двома крила-

Бронзове дзеркало, перша половина XIV ст., могильник Мамай-Гора (с. Велика Знам'янка, Кам'янсько-Дніпровський район Запорізької області)

Монгольський лучник
Китайський малюнок

Монгольська кавалерія
Середньовічна мініатюра

Монгольська кіннота. Сучасна реконструкція
до святкування 800-ліття Монгольської імперії

Особисті прикраси: буси з гірського кришталю, срібні скроневі кільця
і сережки, срібні персні зі вставками із бірюзи, XIV ст.,
могилиник Мамай-Сурка (с. Велика Знам'янка,
Кам'янсько-Дніпровський район Запорізької області)

Дирхеми Узбек-хана, 1333—1334 рр., Золота Орда

Сучасний краєвид місцевості,
де знаходилася давня столиця Карокорум

Бронзовий і залізний замки, XIV ст., городище Великі Кучугури
(Василівський район Запорізької області)

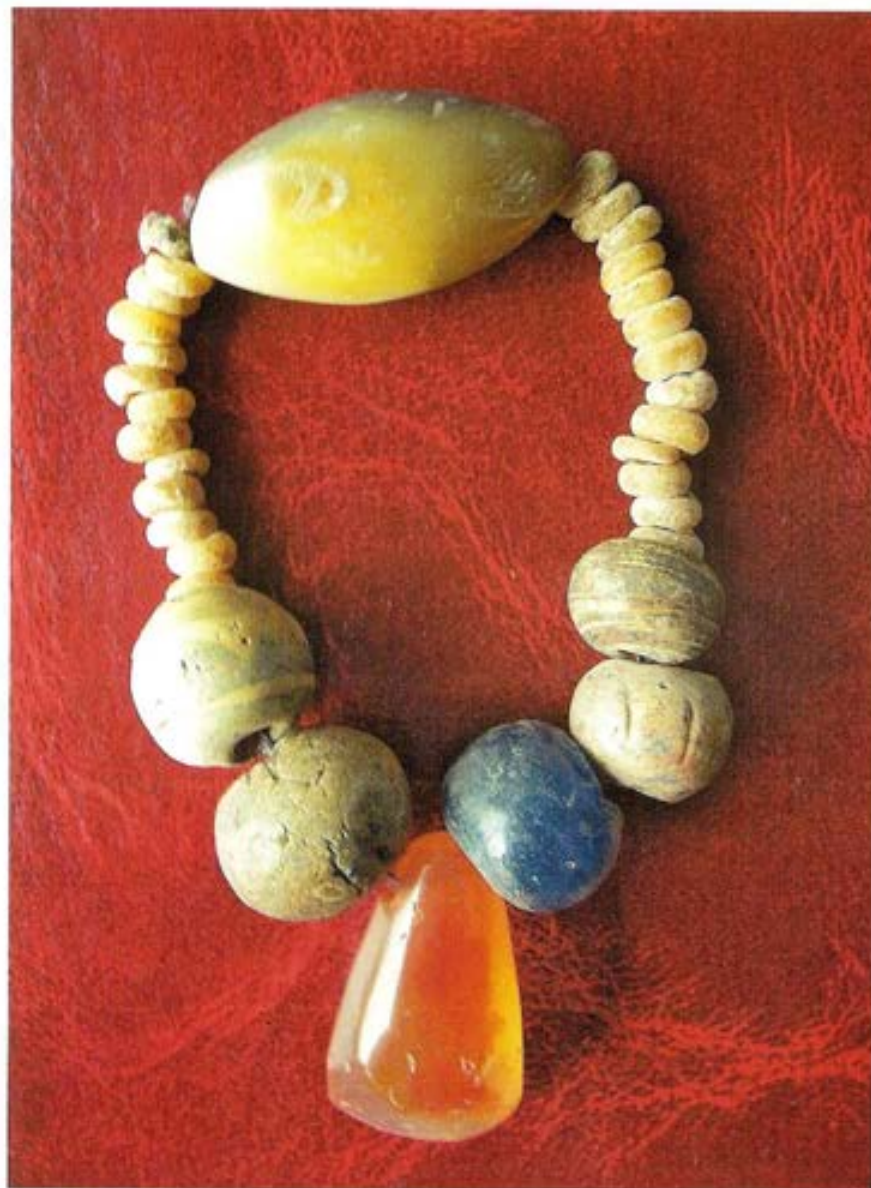
Бронзові дзеркала, XIV ст., городище Великі Кучугури
(Василівський район Запорізької області)

Кам'яна половецька баба, XII–XIII ст.

Степовий курган Могила Куйметас після зливи, Приазовський район
Запорізької області, вересень 2007 р.
(час спорудження не встановлено — курган ще не розкопано)

Намисто зі скла і сердоліку, XIV ст., могильник Мамай-Сурка

Піала з поліхромним розписом, XIV ст., городище Великі Кучугури
(Василівський район Запорізької області)

ми була ріка Яїк (Урал). В руських літописах іноді ліве крило називали Заїцькою Ордою (за Яїком). Одже, «улус Джучі» і «Золота Орда» не були синонімами.

Хани Кок-Орди протягом своєї історії зберігали певну залежність від золотоординських ханів. Однак і сама Золота Орда від початку не була суверенною державою, бо володіння Джучидів, як і інших монгольських ханів, юридично складали єдину імперію з центральною владою в місті Каракорум. Великий хан, що правив зі столиці імперії, відповідно до Яси Чингісхана, мав право на частину прибутків від усіх завойованих монголами територій. Крім того, каган мав у кожній частині імперії свої особисті володіння. Така система повинна була запобігти розпаду великої імперії на окремі незалежні частини. Однак після того як у 60-х роках XIII ст. столицю Монгольської імперії було перенесено на територію захопленого Китаю, в місто Ханбалік (сучасний Пекін), золотоординський хан Менгу-Тимур не визнав юрисдикцію великого хана. Він звинуватив кагана в тому, що той кинув напризволяще корінний юрт Чингізидів — Монголію. Відтоді Золота Орда стає суверенною державою.

Основою адміністративно-територіального ладу стала улусна система, традиційний поділ на крила зберігся лише для військових підрозділів. В адміністративній системі їх було замінено на чотири головні територіальні одиниці (Сарай, Дешт-і-Кипчак, Крим і Хорезм), які очолювали улусбеки.

Загальний вигляд адміністративної системи в середині XIII ст. подає у 1253 р. Гільом Рубрук. За його спостереженнями, «монголи поділили між собою Скіфію (Cithian), яка тягнеться від Дунаю до сходу сонця; і кожен начальник (capitatus) знає кордони своїх пасовищ, а також — де він повинен випасати свою худобу взимку, влітку, навесні й восени. Саме взимку вони спускаються на південь, у тепліші місця, а влітку підіймаються на північ, в холодніші» [4].

Отже, з цього уривку стає зрозумілою улусна система. Це було право кочових феодалів отримати від самого хана або іншого степового аристократа визначений уділ — улус. За це володар улусу

(за рангом — темник, тисяцький, сотник, десяцький, аж до рядових нукерів і уланів) був зобов'язаний виставляти певну кількість воїнів (залежно від розміру володінь), а також виконувати різні податкові й господарські повинності. Улуси не передавалися у спадок, хан міг відібрати їх зовсім або замінити володаря іншим.

Господарі великих улусів (улусбеки) підкорялися безпосередньо хану. На початковому періоді існування Золотої Орди таких улусів було 12–15, природними кордонами між ними були річки (за старою кочівницькою традицією). Красномовно це ілюструє Плано Карпіні: «Іхали ж ми через всю країну Команів, суцільну рівнину з чотирма великими річками: Дніпром (Neger), біля якого з боку Русії кочував Коренца, з іншого ж — Мауци, вищий від Коренци; Доном, біля якого кочує якийсь князь на ім'я Картан, одружений із сестрою Бату; Волгою (ця ріка дуже велика, біля неї переходить з місця на місце Бату); четверта ж називається Яїк (Jaes), біля неї переходять з місця на місце по різних берегах два тисяцькі. Всі вони взимку спускаються до моря, а влітку тим же берегом піднімаються вгору. Море це є Велике Море, з якого виходить рукав Св. Георгія, що тече в Константинополь» [5].

За цими та іншими свідченнями маємо змогу визначити, що за Батия українські землі входили до складу п'яти значних улусів, на чолі яких стояли беклярбеки (темники). Землі в пониззі Дунаю й між Прутом і Дністром були під владою Ногая; межиріччя Дністра і Дніпра входило до Куремси (Коренци, Курумиші); лівобережжям Дніпра кочував Мауци (Могучий); правобережжя Дону було зайнято кочовищами Картана; Кримом володів Мовал (Мавал, Мувал, Бувал). Києворуські землі не увійшли до складу Золотої Орди, хоча деякі автори виділяють окремо ці землі в «Руський улус». Фактично монгольська навала зруйнувала Київську Русь як політичне й етнічне ціле, хоча золотоординські хани розглядали руські землі як політично автономні, із власним врядуванням, але залежні від ханів і зобов'язані платити данину — «ординський вихід». Руські князі перетворилися на васалів монгольського хана. Руський великий хан посідав трон «жалуванням царевим», тобто ханським.

За ярликами на княжіння їздили в Орду, інколи не повертаючись додому. Посаджений на престол від імені хана князь ставав у той же час під контроль ханської влади.

За правління Бату-хана (1227–1255/6) було закладено підвалини держави, що збереглися при всіх його наступниках: оформилися феодалні володіння монгольської верхівки, з'явився бюрократичний апарат чиновників, затверджено й розподілено податки та повинності. Правління Батия і хана Берке (1256/7–1266) відзначалося абсолютною владою ханів, авторитет яких асоціювався з розмірами награваних багатств. Хан більшу частину року був у степу, в кочовій ставці, серед своїх дружин і значної кількості прислуги. Тільки короткий зимовий період він проводив у столиці. Пересувна ханська орда-ставка немов би підкреслювала, що головна міць держави — в кочовому ладі. Безумовно, хану, який постійно рухався, важко було самому керувати справами держави. Це підкреслюють також і писемні джерела, які сповіщають, що верховний правитель «звертає увагу лише на суть справ, не розглядаючи їх докладно, і задовольняється тим, що йому доносять, але не дошукується подробиць відносно прибутків і витрат».

За часів Батия в Золотій Орді перестали практикувати характерні для Монголії курултаї (традиційний кочівницький державний інститут), на яких вирішували найважливіші державні питання. Маючи в стаціонарній столиці уряд із представників правлячого роду й великих феодалів, хану більше не потрібен був курултай. Обговорення державних справ проводили при потребі. Затвердження ж наступника престолу, що раніше було прерогативою курултаю, тепер стало винятково компетенцією хана. Однак найвагомішу роль у змінах на престолі відігравали «палацові» перевороти і все-сильні темники. У XIII ст. таким був темник Ногай, за його участі змінювали ханів. Він навіть карбував свою монету, а в руських літописах його подекуди називали ханом. Органами центрального управління були дивани, роботу яких координував голова уряду — візир. Місцеве управління на підкорених територіях здійснювали даругачі (у руських літописах «баскаки» — збирачі податків), які

спиралися на значний штат чиновників — саме вони контролювали руських князів. Аби обкласти всіх підлеглих податками, монголи (численники) час від часу проводили перепис населення. «Підсчитали... в число і почали на них данину збирати», — свідчить літопис.

Література

1. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. — М., 1985. — С. 36.
2. Історія рідного краю (Харківщинознавство). Навчальний посібник / Б. В. Зайцев, В. В. Скірда, В. В. Воропаєва та ін. — Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2002. — С. 65.
3. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука / Под ред. Н. П. Шастиной. — М.: Гос. Издат. Географиз, 1957. — С. 76.
4. Там же. — С. 91.
5. Там же. — С. 70.

Розділ 5

Доля СКОРЕНИХ НАРОДІВ

Політичний розвиток українських земель по Батиєвій навалі

Осіле населення південноруських (українських) земель (Київське, Новгород-Сіверське, Чернігівське і Преряславське князівства) після 1240 року опинилося у васальній залежності від золотоординських ханів. Відбулись значні зрушення в устрої південноруських князівств, що позначилися на макротопографії краю. З обігу назавжди зникає термін «Руська земля» в його первинному значенні. Натомість стали вживатися назви «Київська земля», «Сіверська земля»; поряд із традиційними «Галичина», «Волинь» з'явилося й «Поділля».

Залежність від монгольських ханів в окремих землях відчувалася по-різному, а тому політика завойовників до кожного південноруського князівства суттєво різнилася. Спадкоємцями державно-політичних традицій у другій половині XIII — XV ст. стали Галицько-Волинське, Київське і Чернігово-Сіверське князівства. Відзначимо, що Київ зберігав свою величезну духовно-історичну роль у розвитку українських земель.

Після Батиєвої навали Київ належав володимиро-суздальським князям, що виборювали для себе в ставці монгольського хана ярлик на велике княжіння землями колишньої Київської Русі. Такий ярлик

від Батия отримав Ярослав Всеволодович Суздальський. По його смерті монголи надають у 1249 р. ярлик на Київ Олександрю Ярославовичу (Невському), а на велике княжіння — його братові Андрію. Після 1300 р. на київському престолі утвердилася путивльська династія Ольговичів, нащадків Ігоря Святославовича, що за допомогою ординців володіли Києвом до 1362 р. На деякий час, у 1324–1331 роках, на київському престолі сидів литовський васал Ольгімонт-Михайло Гольшанський. «Збирання руських земель» Литовське ранньофеодалне князівство почало ще в середині XIII ст., після об'єднання литовських земель під проводом князя Міндовга (кінець 1230-х — 1263 р.), який вів війну з Ливонським орденом. 1251 року він прийняв католицизм і одержав корону від Папи Римського Іннокентія IV. Через 2 роки уклав союз з Данилом Галицьким, видавши за його сина Шварна свою доньку. За правління литовського князя Гедиміна (1316–1341) Литві належала Західна (Чорна) Русь: князівства Полоцьке, Вітебське, Лукомське і Друцьке. Користуючись сприятливими міжнародними стосунками, Литва здобуває упродовж 1320 — 1360-х років Галицько-Волинське князівство і Середнє Придніпров'я (Київське князівство і Чернігово-Сіверщину).

Вогнище державного життя жевріло й на Чернігівщині, попри те, що після загибелі на Калці князя Мстислава Святославовича князівство розпалося на дрібні уділи (Чернігівський, Козелецький, Брянський, Карачевський, Стародубський, Вщижський, Сновський, Новгород-Сіверський, Курський, Рильський, Трубчевський, Липовецький та Лопастенський). У чернігівських і сіверських землях небезпечне сусідство з кочівниками змусило прикордонних князів переносити свої політичні резиденції у безпечніші райони. Князя Михайла Всеволодовича Чернігівського разом із боярином Федором було страчено у ставці Батия 1246 року. Причиною цього стала відмова князя виконувати принизливі для нього язичницькі обряди (вклонитися у бік могили Чингісхана). Гордий Михайло Всеволодович відповів, що краще йому вмерти, ніж загубити душу. З часом чернігівського князя Михайла (з династії Ольговичів) було канонізовано православною церквою як мученика за віру.

Одним із головних осередків державності у Південно-Західній Русі було Галицько-Волинське князівство. Ми вже відзначали, що під час західного походу монголи не змогли захопити ряд укріплених міст цього князівства. За свідченням Іпатіївського літописного списку, тисяцький Данило Галицького боярин Дмитро порадив Бату-хану не затримуватися в Галичині: «Не повинен ти довго спинятися в цій землі, час тобі йти на Угорщину. Як затримаєшся — це земля міцна, зберуться на тебе і не пустять на свою землю». Данило Галицький під час Батієвої навали не зміг дати належного опору ординцям, — він тоді був в Угорщині на переговорах з королем Белою IV. Частина міст в його землях монголи зруйнували: «Данило з братом прийшли до Берестя і не могли йти полем через сморід трупів багатьох вбитих, і у Володимирі не залишився ніхто живий — церква святої Богородиці була заповнена трупами і тілами мертвих».

Після Батієвої навали князь Данило Романович намагався звільнитися від влади монголів. З його ініціативи було спалено й зруйновано оборонні споруди більш як п'ятнадцяти «градів» (у місті Бакоті й Болохівській землі), населення яких із власної волі підкорилося монголам («сиділи за татари») та фактично було сировинною базою для військ Батия під час його походу на Центральну Європу. Іпатіївський літопис сповіщає, що болохівці віддалися під владу хана, і завойовники залишили їх, «щоб орали їм пшеницю і просо» [1]. Але після цього монголи поновили свою владу над Болохівською землею, а Данила Галицького 1245 р. змусили їхати до ханської ставки Батия на отримання княжого ярлика; один з монгольських воєначальників навіть відверто сказав князю: «Віддай Галич!». Данило вимушений був стати підданим Батия, домігшись підтвердження свого права на Галицько-Волинське князівство: «Доручено йому його землю».

Сам Данило Галицький і його оточення були обурені такою залежністю. Літопис писав: «Ой, гірше зла честь татарська. Данило Романович був великим князем, володів Руською землею, Києвом, Володимиром і Галичем, і з братом іншими землями; нині ж стоїть на колінах і холопом називається, і данини хочуть, і життя не надіється,

і грози проходять. Лиха честь татарська. Його ж батько був царем у Руській землі, підкорив половецьку землю і воював з іншими країнами, а син його не зазнав почестей, то хто ж інший може зазнати?». Більшість дослідників вважають, що до Галицько-Волинської Русі втілюється принцип «наси́льницьких союзних взаємин». На яких умовах склалися ці стосунки, остаточно не відомо. З пізніших джерел видно, що галицько-волинські князі повинні були виступати разом із монголами у військові походи, а інколи платити данину — «татарщину».

Данило Галицький шукав союзників проти монголів серед європейських держав. Найперше він 1247 року встановив мирні стосунки з Польщею та Угорщиною. З цією ж метою він налагоджує відносини з Папою Римським, яким в 1243 р. було обрано Іннокентія IV (його резиденція з 1245 р. розташовувалась у Франції). Папа прагнув створити систему безпеки проти монголів, зокрема, відправив монаха Плано Карпіні до Данилового брата Василька Романовича. Вже 3 травня 1246 р. Іннокентій IV надсилає сім листів різним адресатам, в яких порушує питання про Східну Європу. В листі до Данила Галицького Папа твердив, що бере Галицько-Волинське князівство зі столицею у Холмі під свою опіку. Папське листування мало на меті повернути Данила Романовича до католицької віри й разом з тим використати державу Романовичів як заслон у разі повторного походу монголів на захід. Розуміючи всю складність становища земель Південно-Західної Русі, Іннокентій IV заборонив іншим королям, а також хрестоносцям претендувати на володіння Галицько-Волинського князівства. Однак 1248 р. листування між галицьким князем і Папою Римським припиняється: Данило Галицький зрозумів, що йому не вдасться отримати допомогу; а Папа відчув, що руський володар не збирається йти на поступки в питаннях віри. Римська курія не мала своїх збройних сил, до того ж сумна доля спіткала Угорське королівство, а король Бела IV так і не дочекався підтримки з боку Папи [2].

Літописи сповіщають, що в цей період Данило відбудував старі міста й закрив нові з потужними фортифікаційними спорудами за

західним зразком. Від монголів Данило Романович перейняв удосконалені військові машини, зброю і спосіб облоги міст; реорганізував народне ополчення та почав формувати із селян боездатні підрозділи піхоти. Не полишивши намірів звільнити Середнє Подніпров'я і Київ, Данило Галицький успішно веде бойові дії проти військ монгольського полководця Мауци. Тому вже у 1252 р. Батий посилав на Галич іншого свого воєначальника — Куремсу, щоб так підкорити галицького князя. Але Данило перейшов у наступ, перемігши війська Куремси.

Галицько-Волинський літопис сповіщає, що за цих обставин Папа Римський веде переговори з Данилом Романовичем про його коронацію. У другій половині 1253 р. папські послы прибули до Русі й передали Данилові папську грамоту з пропозицією прийняти королівську корону. Коронація відбулась наприкінці року у Дорогичині: «Року Божого 1253-го Данило, князь Русі, королем коронувався». У ході наступних переговорів галицький король нагадав про обіцянку Папи організувати хрестовий похід католицьких держав проти монголів. У свою чергу, папський посол пообіцяв, що така допомога буде; також від імені Папи запевнив Данила Романовича у збереженні православних обрядів на Русі в обмін на визнання Руською церквою верховенства Риму. Але новий Папа Олександр IV став підтримувати інших противників дому Романовичів, намовляючи литовського володаря Міндовга напасти на володіння Данила Галицького. У 1257 р. Олександр IV звинуватив Данила в тому, що він відмовився служити апостольському престолу; а вже у 1258 р. заборонив монахам-місіонерам вести пропаганду хрестового походу проти ворогів Данила Романовича — монголів. Такі зміни у світогляді Папи Римського спричинило те, що в цей час монгольські війська почали вести на Близькому Сході активні дії проти мусульман — ворогів католиків.

Сарай (тобто Сарай-Берке — нова столиця Золотої Орди, збудована ханом Берке) вважав небезпечним зростання могутності Данила і вирішив вдатися до жорсткіших засобів. Становище Галицько-Волинського князівства змінилося, коли замість Куремси

у 1259 р. золотоординський хан Берке поставив досвідченішого полководця Бурундая. Він прийшов до Галицько-Волинського князівства з великий військом, «у тяжкій силі», висунувши вимогу Данилові та його брату Васильку на знак покори вийти йому назустріч. Василько й Лев Данилович (син Данила Галицького) вийшли зустрічати Бурундаєве військо, а сам Данило через Польщу перейшов до Угорщини. За наказом Бурундая Василько Романович і Лев зруйнували укріплення своїх міст: Львова, Данилова, Стожеска, Кременця, Луцька, Володимира-Волинського. Лише Холм відмовився виконати вимогу Бурундая.

Так Галицько-Волинське князівство позбавилося основних опорних пунктів у боротьбі з ординцями. Ці події змінили стосунки його із Золотою Ордою. Князівство було скорено, розтрощено його військово-матеріальну базу, яку Данило Галицький готував для боротьби з монголами. Можливо, ці події прискорили смерть князя у 1264 р. Відзначимо, що з часу навали орд Бурундая галицько-волинські князі разом з монголами брали участь у спільних військових походах на Польщу (1259–1260, 1286–1288), Литву (1277), Угорщину (1285). Проходячи через підкорені землі, ординці нещадно грабували беззахисні міста. Так Іпатіївський літописний список свідчить, що 1288 р. монгольські війська під Володимиром-Волинським «робили велике насилля в місті й пограбували незліченну силу худоби і коней... спустошили Володимирську землю, не давали з міста вийти за харчами, а якщо хто виїжджав, одних убивали, інших грабували і коней віднімали». Те саме було й під Львовом. Аби задобрити монголів, князі виходили їм назустріч із «питтям і подарунками».

Близько 1340 р., після припинення династії волинських князів Романовичів (отруєння боярами князя Юрія II), Галицько-Волинське князівство як окреме державне утворення перестало існувати. Оцінюючи його роль, майже всі дослідники дотримуються думки, що воно після занепаду Києва ще на століття продовжило існування давньоруської державності. Монгольська зверхність мала радше номінальний характер, галицько-волинські князі самостійно

вирішували питання не лише внутрішньої, але й зовнішньої політики. Надалі Галичину впродовж другої половини XIV ст. поступово було підкорено польськими королями, а Волинь опинилась у складі Великого князівства Литовського. Така ж доля спіткала Київське князівство, що після піднесення в 60–70-х роках XIV ст. вже на початку XV ст. втратило свою колишню автономію, а також Чернігово-Сіверське, яке впродовж другої половини XIV ст. переживало політичну кризу і не змогло успішно протистояти литовській експансії.

Отже, у XIV ст. остаточно завершився період роздробленості колишньої Київської Русі. Могутня «імперія Рюриковичів» припинила своє існування. Окремі землі увійшли до складу Литви, що на той час було для них найкращею долею. Велике князівство Литовське за устроєм було федерацією земель-князівств, зокрема й українських: Київського, Чернігово-Сіверського, Волинського і Подільського. З позиції «меншого зла» їхній перехід під політичний протекторат Польщі та Литви був не таким болісним, як панування азійської Золотої Орди. Толерантність політики Великого князівства Литовського до підкорених зумовлена тим, що воно на 90% було руським. Литовський уряд надавав руським землям досить широку автономію, при цьому проголосивши ліберально-політичне кредо: «Ми старовини не рушимо, а новини не вводимо». Однак, зберігаючи всі ознаки автономії, у період децентралізації Великого князівства Литовського окремі князівства перестали існувати (Галицьке), знемігши у боротьбі з Польщею, інші втратили будь-які рештки автономії в середині XV ст. [3]. «Прапор» державотворення підхопив колишній Половецький степ, де у пониззі Дніпра (на землях сучасних Дніпропетровської і Запорізької областей) у другій половині XV ст. виникає запорізьке козацтво.

Доля осілих народів на українських землях

У результаті монгольської навали було втрачено величезну кількість матеріальних багатств і винищено значну частку населення. Проте тотального знищення осілої людності не проводилося: монголи не могли б це зробити фізично, до того ж такої мети не ставили. Земля (лісостепові й лісові регіони України) без працівників великої користі для монгольських феодалів не мала. Оскільки монголи були кочівниками, то не мали змоги порушити політичний устрій та економічну систему землеробського населення киеворуських земель. Тому вони лише намагалися «пристосувати» цю систему до своїх методів експлуатації (економічних і «позаекономічних», тобто насильницьких), спираючись на вже існуючі форми власності на землю. Але майже півстоліття золотоординські хани мали повну владу на Русі в питаннях оподаткування та призову до війська.

Італійський місіонер Плано Карпіні, що їхав 1246 р. через Київ, відзначав особливості залежності осілого населення: «...І от що вони [ординці] вимагають: ходити з ними, коли їм потрібно, на війну... і давати десятину з усього — як з людей, так і з речей... Хто не сплатить цієї данини, залишається у рабстві...». Економічна залежність руських земель виражалася в тому, що вони щорічно сплачували данину — «ординський вихід», або «татарщину». Для цього проводили переписи населення, їх відбулося три, за писемними джерелами.

Перший з них був, імовірно, у 1245 р. і проводився ханом Батием за допомогою баскаків (перепису уникло лише Галицько-Волинське князівство). Про нього за літописами відомо дуже мало, маємо лише натяки. Згідно з «Житєм Михайла Чернігівського» (XIII ст.), населення Києва, що залишилось після Батієвої навали, було пораховано «в число», і по тому встановлено данину. Сам Батий поставив намісників і володарів «по всіх містах руських». Другий перепис здійснено 1257 р. при ханові Берке, який прислав на

українські землі вже спеціальних численників (від слова «число»), в літописах їх називали ще «писарями»: «І почали їздити окаянні по вулицях, писати домівки християнські». Ці численники, за Лаврентіївським літописним списком, поставили в містах десяцьких, сотників, тисяцьких і темників.

У 1270-х роках відбувся останній перепис при ханові Менгу-Тимурі (точний рік не відомий). Можливо, проводилися ще переписи, але літописи про них не згадують. Уже з кінця XIII ст. — у першій третині XIV ст. монгольські баскаки на Русі зникають, право стягування податків було покладено на самих руських князів. Населення позбавили свавілля відкупників, зібрану данину влада земель сама відвозила в Орду. Цю поступку викликала феодална міжусобиця темника Ногая і хана Токти — фактично, перший розкол у Золотій Орді. За період двадцятирічної смуги хан Токта не мав змоги займатися питаннями внутрішньої політики, а отже монгольська влада в окремих районах Орди, зокрема і в «Руському улусі», послабилася. Розмір данини змінювався залежно від різних обставин: то князі, конкуруючи одне з одним, «накидали» суми, то самі хани їх збільшували, керуючись станом «Руського улусу». Різні князівства сплачували неоднакові суми, літописи вказують на окремі з них: від півтори до семи тисяч карбованців тощо. Відзначимо, що функція самостійного збору данини збагачувала князів, а це значно підсилювало їхній авторитет.

Спочатку монголи брали десяту частину від усього — «десятину». Згодом податків стає більше, окрім десятини, для всього населення було введено мито, міщани сплачували «тамгу» — торгове мито. Для сільської людності ввели поземельний податок — поплужне (мито з плуга), що у монголів називалося «харадж». Існувало також так зване «сухе» мито — податок-«деньга» з воза. Було встановлено і норми постачання продуктів представникам монгольської адміністрації. Темник отримував на добу 30 дзинів борошна, 3 доу (30 літрів) зерна та ще й 30 дзинів горілки. Тисяцький отримував удвічі, а сотник — учетверо менше. Крім цього, найпевніше, існував ще й податок пушниною: «...кожен, малий і великий,

навіть немовля, яке мало один день життя, бідний і заможний, сплачував таку данину: давав одну шкіру білого ведмеда, одну чорного бобра, одного чорного соболя, одного тхора [dochori] і одного чорного лиса. І хто цього не зможе дати, того татари неволять».

Щорічно десятки тисяч слов'янських юнаків і дівчат забирали у степ, де вони поповнювали ряди монгольської армії, ставали прислугою, потрапляли до гаремів. Важливе свідчення знаходимо у Плано Карпіні: «Вони відраховують десять отроків і беруть одного. Так само роблять і з дівчатами; відвозять їх у свою країну, де вони стають рабами. [...] від кожного, хто мав трьох синів, брали одного [...]; хто не мав дружини, тих також забирали; те ж робили з незаміжніми жінками; виселяли жебраків, які жили з милостині» [4]. Рекрутство, тобто набір воїнів з підкорених народів, було звичним для монголів. Територію, що могла зібрати військовий контингент у 10 тисяч, називали туменом. За підрахунками дослідників, тумен дорівнював місцевості з населенням близько 200 тисяч осіб. Для чого потрібні були ці воїни, красномовно пояснюють ярлики, де відзначається: «коли ми [монголи] ідемо на службу з наших улусів, то збираємо рать для того, де захочемо воювати». Рашид-ад-Дін свідчить, що велика частина військ хана Токти (кінець XIII ст.) складалася «з військ руських, черкесів, кипчаків, маджарів та інших, яких приєднали до них». Імовірно, що надалі, коли вщухли загарбницькі походи, від рекрутства можливо було відкупитися грошима.

Монголи створили ямську службу, поромні та човнові переправи. Щодо ямської повинності, то поштам надавалися найкращі пасовища. Певна кількість осілого населення приписувалася до ямських станцій, обслуговувала коней та займалася постачанням мандрівників провізією. Ямська повинність не одразу стала натуральною (із використанням людської праці). У першому відомому нам монгольському ярлику «ям» значиться як вид данини, за яким монгольським послам і чиновникам постачали найкращих коней. Існувала також підводна данина — засобами пересування (возами, підводами).

Для організації переправ була особлива повинність — мостовщина, за якою місцеве населення споруджувало водні переправи, обслуговувало їх, дбало про їхній стан. Любов монгольської верхівки до мисливства призвела до появи такої повинності як «ловитва ханська», тобто мисливське полювання. Для нього потрібна була і якась кількість осілої людності — загонців дичини. Іноді доводилося платити ще й надзвичайну данину — на подарунки, які князі брали зі своїх бояр. Руські князі возили в Золоту Орду монгольським ханам коштовні речі (щоб задобрити їх). Безумовно, цю статтю витрат покладали на плечі селян і міщан.

Проте, попри важкий тягар ординського іга, життя на українських землях не припинилося. Встановлювалися нові економічні й культурні зв'язки. Збагачення духовного життя давньоруського населення відбувалось за рахунок входження до нього окремих груп кочівників. Культурні надбання помітні в етнографічних особливостях українського народу, художньому промысли, одязі, зброї тощо. На порубіжних територіях («нейтральних зонах») виникають слободи, де проживало слов'янське (можливо, й осіле ординське) населення. Так, Плано Карпіні свідчить, що, виїхавши мерзлим Дніпром з Києва, «...ми прибули до якогось поселення на ім'я Канов [Канів — М.Є.], яке було під безпосередньою владою татар. Голова дав нам коней й провідників до іншого селища, де начальником був алан на ім'я Міхей... Після того ми виїхали разом з ним в понеділок Чотиридесятниць [19 лютого — М.Є.], він провів нас до першої застави татар. І коли в першу п'ятницю після Дня Попелу [23 лютого — М.Є.] ми стали зупинитися на ночівлю при заході сонця, на нас, жахаючи, рушили озброєні татари...» [5]. В реальному житті таких слобід зі строкатим етнічним складом, певно, було більше.

Населення Половецького степу

При розгляді (у домонгольський період) долі основного населення на теренах степових просторів українських степів — полов-

ців — натрапляємо на великі труднощі. Інформація про умови їхнього життя у Половецькому степу за часів Золотої Орди, після міграції хана Котяна зі своєю ордою до Угорщини, зникає зі сторінок літописів та хронік. Шежають також свідчення про інших тюркомовних кочівників — «чорні шапки» (чорноклобуцький союз печенігів і торків), які в домонгольські часи мешкали в Пороссі й підкорялися великому князю київському. Значна частка «чорноклобуцького» населення напередодні Батієвої навали кочувала також степами Північно-Західного Причорномор'я. Згадки про місцевих половців у Галицько-Волинському літописі за період із 1245 по 1253 р. стали останніми у хроніках Русі. В писемних джерелах того часу увага зосередилася на долі половців-мігрантів, які відігравали у другій половині XIII ст. помітну роль в історії країн Південно-Західної Європи та Східного Середземномор'я.

У 1280-х роках в Угорщині, за короля Ласло IV Куна (Половця), кипчаки мали окремі підрозділи у складі армії, впливали на державні справи. Спроби заборонити їм кочовий спосіб життя призвели до заколоту 1282 р., що закінчився поразкою у битві з військом короля та наступним переселенням частини кипчацького населення «до Татар» (Золотої Орди). Вже у 1285 р. половці разом із монголами спустошують Лівобережну Угорщину. Смерть Ласло Куна у 1290 р. поклала край впливу половців при королівському дворі, а отже і кипчаки повернулися до рідного Половецького степу.

Частина половців потрапила на Далекий Схід, в Монголію і Китай. Війни XIII ст. пожвавили работоргівлю. Особливо активно скупали «живий товар» італійські купці, а причорноморські міста Кримського півострова, а надто Кафа, стали великими невідомими ринками. Безліч рабів і рабінь з половецьких родин з'явилася в поважних сеньорів Флоренції, Венеції, Анкони тощо. Майже по всій Європі в цей час прокотилася хвиля работоргівлі. Її центром на Середземному морі стає Олександрія. Кочівників високо цінували як чудових воїнів, часто ставили їх за особисту гвардію при палацах мусульманських володарів. Половецьких юнаків масово стали продавати у Сирію, північно-західну Африку, але більшість із них по-

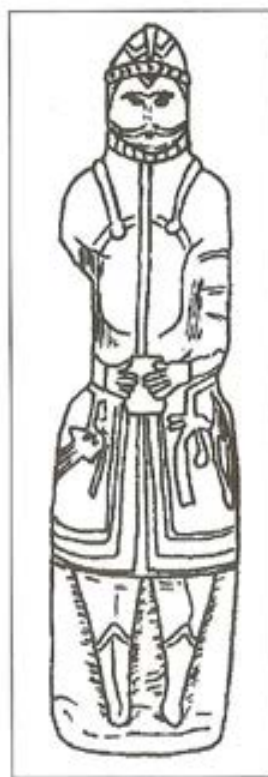

трапило до Єгипту. Саме там палацова гвардія (гулями, або мамлюки) складалася винятково з половців, а 1250 р. ця гвардія захопила у країні владу. Половецькі мамлюки створили в Єгипті боездатну армію. Вони допомогли захистити Сирію від нападу монгольських військ хана Хулагу та у 1291 р. остаточно витіснити хрестоносців зі Сходу. Так половці, вигнані зі своїх рідних степів і продані в рабство, стали володарями арабської країни, яка у міжнародній політиці другої половини XIII — XIV ст. посідала чільне місце.

Щодо ролі половців в історії Золотої Орди, то її висвітлено недостатньо через брак відповідних писемних свідочств. Тому джерела потрібно використовувати різноманітні, доповнюючи їх також археологічними даними. Лише в комплексі вони допомагають виявити відповідні зміни у політичному, соціальному та економічному становищі половецького населення.

Відповідно до спостережень Платона Карпіні, що проїжджав у 1246 р. через українські степи, заколоти та хвилювання серед половців призводять до того, що монголи цілеспрямовано знищують кипчацьку родову аристократію: «Цих Команів перебили татари. Деякі навіть втекли від лиця їхнього, інших обернули в рабство. [...] В Команії ми знайшли численні голови і кістки мертвих людей...». Існує думка, що монголи включили половців до складу своїх підданих і асимілювали їх.

Підтвердженням цих свідчень та нищення соціально-політичної структури кипчацького суспільства довгий час вважалося припинення звичаю встановлювати на курганах кам'яні статуї, відоміші широкому загалу як половецькі «баби». Ці кам'яні статуї пов'язувалися з культом предків та героїв (зверхників половецького суспільства), яким приносили жертви. Окрім курганів, їх встановлювали у спеціально обладнаних святилищах, на височинах. Проте за новими археологічними даними, спорудження кам'яних та дерев'яних половецьких фігур тривало майже до початку XIV ст. Археологічні розкопки останніх десятиліть дозволили переглянути і деякі усталені погляди щодо знищення кипчацької аристократії.

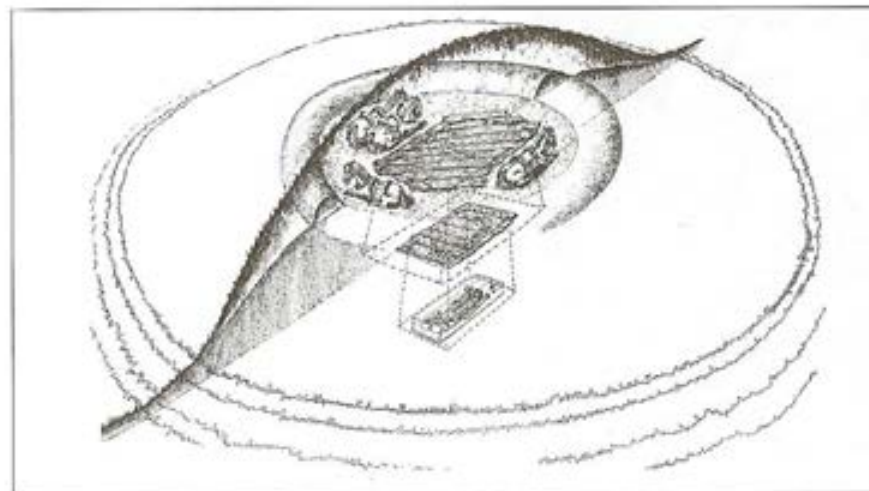

Половецька «баба»

Головною подією у вивченні половецьких старожитностей степових регіонів України за часів Золотої Орди стало відкриття у 1981 р. Чингульського кургану біля річки Чингул (притоки Молочної) Токмацького району Запорізької області. Похований у кургані чоловік лежав у дерев'яній труні у глибокій ямі, довкола якої було розміщено п'ять осідланих коней. Чоловік був одягнений у шовковий золототканий каптан руської роботи, з розшитими зображеннями архангелів на ньому. Біля небіжчика лежала зброя: золочений шолом з напівмаскою, шабля, кольчуга, щит, лук у налуччі та сагайдак зі стрілами. Поруч стояла срібна із позолотою курильниця західноєвропейської, найпевніше, німецької роботи. На лівій руці небіжчика — два золотих персні з коштовними камінцями, також західноєвропейської роботи. У правіці було затиснуто розпрямлену срібну гривну-жезл. Дослідники дійшли висновку, що цей похований, серед речей якого трапляються вироби давньоруського і західноєвропейського походження, належить до тієї частини

половецької верхівки, що мігрувала в Угорщину.

Припускають, що у Чингульському кургані поховано хана Тігак — родича Котяна. Після військових поразок в Паннонії (Угорщині) частина Котянової орди на чолі з Тігаком перейшла на службу до Данила Галицького, а згодом повернулася у степи межиріччя Дніпра і Дону під владу монголів [6]. Поховальний комплекс «Чингульського хана» тепер вважають найвизначнішою пам'яткою половецької культури. Поховання було здійснено в 70–90-х роках XIII ст., тобто за часів Золотої Орди, що вказує на присутність ви-

Реконструкція обряду поховання у Чингульському кургані

Залишки каптану з Чингульського кургану

Шолом з Чингульського кургану

Курильниця
з Чингульського кургану

Реконструкція вбрання
«Чингульського хана»

шої половецької аристократії в українських степах. Але після середини XIII ст. імен половецьких ханів немає в жодному офіційному документі монгольської імперії. Тому лише археологічні дослідження змогли «пролити світло» на подальшу долю половецької верхівки.

Монгольська навала і війна з кипчаками за панування у Половецькому степу призвела до руйнування його економічної структури. Про занепад комплексного кочового господарства половців, осередків землеробства, торговельних шляхів у степах маємо такі свідчення: «Припинився шлях [сполучення] з ним [Дешт-і-Кипчаком], відтоді як вторглися татари в нього, і не стало в них [кипчаки] нічого з буртаського хутра, білок, бобрів й всього іншого, що привозилося з цієї країни».

Самих монголів у Золотій Орді було мало — близько 50 тисяч. За свідченнями Рашид-ад-Діна, Чингісхан виділив сину Джучі 4 тисячі сімей, монгольське «Тасмне сказання» наводить більшу

цифру — 9 тисяч юрт [7]. Незначну монгольську міграцію в Половецький степ відмічає й арабський письменник ал-Омарі: «В давнину ця держава була країною кипчаків, однак, коли нею завладіли татари [монголи], то кипчаки зробилися їхніми підданими. Потім вони [монголи] змішалися й породнилися з ними [кипчаками], і земля взяла гору над природою та расою їх [монголів], і всі вони стали наче кипчаки, немов були одного [з ними] роду, тому що монголи оселилися на землі кипчаків, вступали в шлюб з ними і залишалися жити в землі їхній» [8].

За підрахунками дослідників, у XII ст. половецьке населення налічувало близько 500–600 тисяч чоловік. Якщо навіть половина з них за Батієвої навали була винищена, забрана в полон чи мігрувала, їх залишалося у п'ятеро більше, ніж завойовників. Монголи складали етнічну меншість, бо їхнього масового переселення на ці землі не відбулося. Основна частка монголів після «західного походу» 1236–1241 років залишилась у самій Монголії, і лише дехто перебрався в окремі монгольські держави. До того ж, у улусі Джучі монголів було значно менше, ніж в інших монгольських державних утвореннях, адже він розташувався чи не найдалі від їхніх первинних територій.

Нові господарі Дешт-і-Кипчаку вимушені були використовувати «старі» (автохтонні) етнічні групи як матеріал для будівництва власної улусної системи, зберігаючи основні етнічні кордони, що склалися в попередню епоху (дунайсько-бузькі, придніпровські, лукоморські, приазовські, донські союзи половців). Частина половців увійшла до складу монгольських об'єднань вже під час Батієвої навали, взявши участь у військовому поході Бату на Центральну Європу. Однак, вочевидь, це була незначна частина половецького населення, решта розпорошилася деінде. Тому монгольські хани, розбудовуючи нову державу у Дешт-і-Кипчаку, були зацікавлені у швидкому відновленні його економічного потенціалу і не могли обійтися без половців-скотарів.

У другій половині XIII ст., за хана Батия, який надав низку економічних пільг половцям, відбувається часткове повернення їх у

степ: «...однак доволі багато з тих, що втекли, повертаються, «після того стали відправлятися до Бату царі й принци, князі і купці, й усі ображені та позбавлені вітчизни». Отже, основна маса кипчаків повернулася до попередніх місць своїх кочовищ, щоправда дещо потіснена з найбагатших областей, які зайняли монголи. Половецька верхівка поверталася не сама, а разом зі своїми ордами та худобою, вирішуючи проблему відновлення людських ресурсів, спорожнілих за період монгольської навали причорноморських степів. Вочевидь, вони вимагали для себе й певних привілеїв в обмін на лояльність до монгольського панівного класу: «всякий, хто приходив до нього [Батия] на службу, без користі не повертався».

Монгольські племена за часів Золотої Орди залишались кочівниками-скотарями. Плано Карпіні відзначав, що «вони дуже багаті на худобу — верблюдів, биків, овець, кіз та коней. Всякої худоби в них така велика сила, якої, на нашу думку, немає в цілому світі». Сучасники стверджували, що в окремих монгольських феодалів було у стаді до 10 тисяч і більше коней. Окрім скотарства — головного джерела існування кочового населення, — воно займалося ще й мисливськими промислами, здебільшого на початковому етапі існування золотоординської держави. У XIV ст. мисливство стало розвагою та забавкою аристократів. Про сокільніччих, волоचारів, барсників згадується в ханських ярликах як про прямих підлеглих хана. Монголам-кочівникам потрібна була земля для пасовищ і мисливських угідь, тому однією з головних причин їхнього завоювання було прагнення здобути якомога більше степових просторів. Половці розглядалися ними як степові конкуренти, тому місця половецької аристократії у більшості випадків зайняли монгольські феодалі.

До половців і осілого населення застосовували різні методи експлуатації. Писемні джерела вказують, що усі кочівники, хоч які бідні, повинні були нести певну службу, бо «Чингісхан видав таку постанову, за якою жодна людина не може бути вільна від служби, аж поки стане настільки стара, що не годна буде більше ніяк працювати». Пряме підпорядкування половців полягало у тому, що за наказом монгольського хана вони повинні були брати участь у військових

набігах. З одного боку, це дозволяло поповнити лави монгольської армії, з іншого — поліпшити економічне становище половців, спрямувавши їхню енергію на підкорення сусідніх народів.

Закріплене за землею кочівницьке населення зобов'язано було працювати і забезпечувати свого феодала продуктами праці. Кожен скотар мав постачати коней, «шотретього дня» — кобиляче молоко (тобто третину отриманих продуктів). У ханських ярликах згадується така повинність кочового населення як «калан», тобто «оброк». Калан постачався монгольській панівній верстві у вигляді «раціон-провіанту» («сусен», «сутлук» в тюрк. мові) продуктами тваринництва: молоко, масло, м'ясо і сир.

Окрім натуральної, певно, існувала ще й відробітна рента. Сучасники відзначають, що в господарствах монгольської знаті використовувалась праця невольників-рабів. У Половецькому словнику початку XIV ст. бачимо слова «къл» — раб і «къллик» — рабство. Однак в умовах кочового господарства праця рабів не особливо вигідна, тому в більшості випадків вони ставали хатньою челяддю, пастухами й конюхами. Часом рабів наділяли худобою, щоб вони мали змогу утримувати себе, а також сплачувати податки.

За описами італійських мандрівників, окрім кустарних промислів обробки продуктів тваринництва, у кочівників існувало ще ковальство і зброярство. Проте який відсоток ремісничих виробів, знайдених при археологічних розкопках, виготовлявся самими кочівниками (половцями чи монголами?), не встановлено. Відзначимо лише, що ремісники також сплачували данину від своїх виробів.

Що ж до землеробства в Дешт-і-Кипчаку, то Гільом Рубрук свідчив: степова аристократія отримувала просо й муку з власних «маєтків» у південних районах. Прості кочівники обмінювали баранів та шкіри на хліб в осілого населення. Арабський письменник аль-Омарі про економічний устрій Половецького степу писав, що «ця країна — [одна] з найбільших, там вдосталь води і пасовищ; земля дає багатий врожай, коли засівають в неї [зерно]... До захоплення [цієї країни] татарами вона була скрізь поорана, а тепер в ній [лиш] залишки того». Скоріш за все, в цьому уривку йдеться про

зубожілу частину кочівників Половецького степу. Злидні завжди змушували кочівників осісти, бо для кочування необхідні не лише пасовиська, але й визначена кількість худоби. Деякі курені та аїли половців, спустошені під час монгольської навали, можливо, перейшли до напівосілости або навіть до осілости по берегах річок, де вони займалися землеробством і рибальством. Археологи знаходять рештки таких поселень, де основним харчовим продуктом мешканців була конина, що не притаманно для землеробів. На значні зміни економічного стану цієї частини кочового населення може вказувати й поховальний обряд: у деяких випадках поряд із небіжчиком замість коня, що було характерно для кипчаків у домонгольські часи, почали класти рибу.

Крім того, зубожілі кочівники-половці за певних обставин вимушені були продавати своїх дітей: «Краще залишитися нам та йї [дитині] живими, ніж помирати обом». Аль-Омарі пояснює, що на продаж дітей зважувалися, аби сплатити податки: «Для султана цієї держави [Кипчака] накладена на них усіх, тобто на підлеглих, данина. Іноді вона ставить їх у незручне становище: у неврожайні роки, через мор, від якого пала їхня худоба, або після [значного] випадання снігу і потовщення льоду. Вони продають тоді дітей своїх для сплати недоїмки [податної]».

Отже, саме половці стали головним податним населенням степу. Вхідження кипчацького населення до улусної системи призводить до їхнього етнічного розпорошення. За умов улусної системи дуже швидко йде процес формування нової спільності, де поряд зі збереженням в деякій мірі родової єдності значну роль відіграє належність до єдиного соціально-економічного осередку — Улусу Джучі. Власне, історія половців закінчується на початку XIV ст., коли їхній спосіб життя, поховальний обряд трансформуються у загальний золотоординський, чи просто ординський. Саме в цей період відбуваються інтенсивні асиміляційні процеси серед кочівників, відомих згодом широким загалом як «татари».

Половці асимілювалися в монгольсько-тюркському етнічному середовищі, надавши йому кипчацьких рис. Навіть ханські ярлики

писалися арабською і кипчацькою мовами. Лише офіційні документи були монгольською (алфавіт запозичено в уйгурських племен). У той же час постійні контакти кочівників зі слов'янами сприяли асиміляційним процесам і «забарвленню» одне одного характерними для них антропологічними рисами. Якесь частини кочівників приймає християнство, адже принцип віротерпимості у золотоординській державі не перешкоджав цьому.

Населення степового регіону півдня України за часів Золотої Орди в етнічному плані було дуже строкате. Як ми вже відзначали, окрім тюркомовного половецького населення, тут мешкали й групи осілої людності, зокрема й слов'янські, чому сприяло вигідне стратегічне розташування цього мікрорегіону. Осілий люд, скоротившись чисельно, і далі жив на цій території, вступаючи в контакти із завойовниками. У разі небезпеки дніпровські плавні — «Великий Луг» з його протоками, островами, заболоченою місцевістю — були своєрідною схованкою від нападу ворога. Важливі сухопутні торгові шляхи, які проходили через броди Дніпра, вимагали їх обслуговування та знавців-провідників. Важливу роль і далі відігравали Крарійська (Кічкаська) переправа біля дніпрових порогів, а також «Соляний шлях», яким їздили з руських земель на Кримський півострів за сіллю. Він починався біля «Кримських соляних озер» (Сиваш), йшов до Дніпра (на сучасне місто Каховку), а далі вздовж берега до переправи біля Микитиного Рогу (сучасне місто Нікополь), зливаючись на правому березі із загальним напрямком доріг на північ. Про значення цього шляху в середині XIII ст. згадує католицький монах Гільом Рубрук: «...із цих солончаків Бату і Сартах отримують великі прибутки, тому що зі всієї Русії їздять туди за сіллю, і зі всякого навантаженого воза дають два шматки бавовникового паперу, що коштує півімпера».

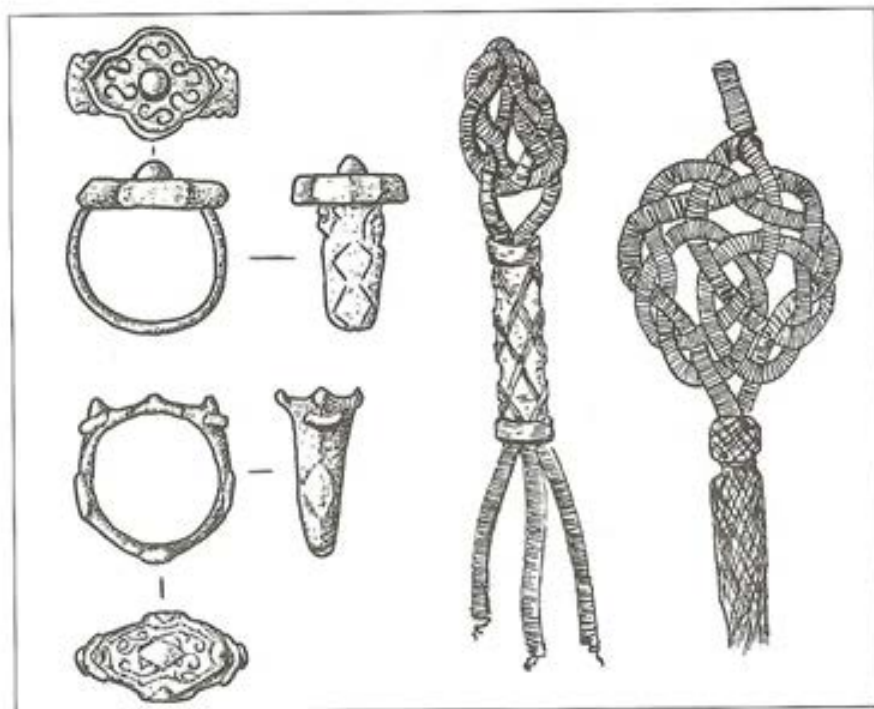
Осіле населення виступає посередниками при торгівлі, займається обслуговуванням переправ, землеробством і скотарством. Серед худоби розводили кіз, овець, корів, свиней й коней. Велику роль відігравало полювання та рибальство. Особливо поширена була риболовля, про що свідчать значні залишки риб'ячих кісток

і луски у поселеннях Степового Подніпров'я. Рибу не тільки заготовляли про запас, але й торгували нею як із кочівниками, так і з осілим населенням північних районів Русі. За писемними даними, монголи «не вміють ловити і не турбуються про рибу, якщо вона не настільки велика, що вони можуть їсти її м'ясо, як баранину». Всі поселення осілої людності цього часу не укріплювались, тому що період грабіжницьких походів закінчився. Тепер монголи регулярно збирали данину.

Більшість дослідників відзначає, що в умовах золотоординської держави глобальних переміщень осілого населення не відбувалось. Землероби не можуть перейти до стадії «табірного» руху, як кочівники. Разом з тим, монгольські хани, проводячи політику «розділяй та володарюй», довгий час не могли подолати героїчний опір «гірських народів» Північного Кавказу. Тому, аби зняти напругу в регіоні, вже у 70–80-х роках XIII ст. відбувається насильницьке переселення частини північнокавказьких аланів до Половецького степу. Писемні джерела свідчать про зростання цього населення на території, підвладній темнику Ногаю.

З появою аланів (асів) дослідники пов'язують виникнення низки пам'яток у сучасних Херсонській і Запорізькій областях. Найцікавіша з них — ґрунтовий некрополь Мамай-Сурка біля села Велика Знам'янка на Запоріжжі, де археологи виявили більш як 1160 поховань кінця XIII — початку XV ст. Ця людність складалася зі слов'ян — вихідців з південноруських земель, північнокавказьких аланів, незначної частки «місцевих» кочівників. Можливо, населення, яке залишило цю пам'ятку, проживало у великому за розмірами протоміському центрі (за підрахунками фахівців, кількість мешканців сільських поселень у другій половині XIII ст. становила близько 100–120 осіб, а у XIV–XV ст. — 60). Живучи поблизу однієї з важливіших переправ у пониззі Дніпра, місцеві мешканці допомагали обслуговувати пороми, мандрівників і купців, торгували. На це вказують, окрім золотоординських монет, майстерні художні вироби не лише з руських земель, а й з територій Кримського півострова, Нижнього Подоння, Поволжя і навіть далекої Франції

Вироби з некрополя Мамай-Сурка

(Ліможа). Неабияка кількість коштовних речей може свідчити про особливий соціальний статус цих «перевізників». Це предмети християнського культу: золотий образок святого, виконаний технікою перетинчастої емалі, бронзові хрести-складні, срібні й мармурові натільні хрестики. Безліч особистих прикрас — сережок, перснів, браслетів тощо — також виготовлено із золота та срібла. Що ж збагатило це поневолене осіле населення, яке несло на собі тягар «ординського виходу»?

Монгольські хани опікувались поромними переправами через важливі ріки своєї величезної держави. За умов розвиненої міжнародної торгівлі, головною сухоподільною магістраллю якої був Вели-

кий шовковий шлях, вони, отримуючи з цього значний прибуток, були особисто зацікавлені в його функціонуванні. Дуже доречно повідомлення Гільома Рубрука про перевізників руського селища на Дону. Його мешканці отримували мито від купців та мали значні пільги від хана Бату: «...вони не зобов'язані ні до чого, лиш перевозити тих, хто їде туди і назад». Можливо, такі пільги мали й осілі мешканці, які обслуговували переправи через Дніпро та забезпечували мандрівників усім необхідним. На цих зупинках, що були дуже своєрідними «степовими базарами», потрібні були теслі, ремісники, ковалі для виготовлення реманенту й зброї, торгівці тощо. Знаходження разом із небіжчиками в похованнях ножиць, голок і наперстків свідчить про існування майстерень з розкрою і шиття одягу на продаж або обмін. Торгівля стимулювала також зростання продуктивності землеробства (згадайте свідчення про степову аристократію, яка отримувала просо і муку зі своїх земель). Певно, що частина хлібного зерна йшла на продаж, адже попит на нього на зовнішніх ринках в золотоординський період був значним.

На чолі таких стаціонарних пунктів у степу, імовірно, стояли управителі, яких обирали з числа місцевих жителів (як у поселенні нижче Канева). Вигідні економічні зв'язки та потреба у знавцях переправ були підґрунтям розвитку мирних відносин між осілим населенням і кочівниками (за умов лояльності землеробів). Враховуючи те, що ремесла у кочівників не виділялися в окрему галузь і лишилися натуральними (для своїх потреб), вони були більше зацікавлені в цій торгівлі, ніж землероби. Вироби руських майстрів, Візантії, Близького й Далекого Сходу та Західної Європи кочівники високо цінували й використовували, про що дуже красномовно свідчать матеріали Чингульського кургану. Отримуючи від торгівлі та мита з купців значні прибутки, монголи всіляко підтримували її розвиток, намагаючись захопити контроль над важливішими шляхами. Торгові стосунки не переривалися навіть під час військових дій. На таких переправах, своєрідних «торговельних вузлах», відбувалися контакти представників кочового і осілого світів, що призводило до запозичень не лише в матеріальній сфері, але й на духов-

ному й культурному рівні. Отже бачимо, що взаємини із завойовниками були доволі складні й неоднозначні.

Стан православної церкви

Під час монгольської навали «руська церква» зазнала великих втрат: було зруйновано безліч храмів, страчено частину духовенства, яка очолила опір загарбникам. По Батієвій навалі поступово взаємини між церквою і монгольською адміністрацією змінилися. Однак у перші десятиліття частина православних єпархій у князівствах зникає. Так, Переяславське князівство вилюдніло і тамтешню єпархію було ліквідовано; політичний осередок Чернігівського князівства було перенесено до Брянська, разом з ним туди перейшла і єпископська кафедра.

Як ми відзначали, монголи-язичники терпимо ставилися до різних релігій, цей принцип у політичній діяльності поклав ще Чингісхан. Згідно з язичницькими уявленнями, всі священнослужителі будь-яких релігій були посередниками між людиною і Богом, володіли різними чудодійними здібностями, наприклад, вміли виліковувати хворих. Нікому не можна було виступати проти віри, такі дії каралися смертю. Тому політика толерантності золотоординських ханів проводилася й на Русі стосовно православної церкви, яку до того ж досить справедливо вважали вагомим політичним силою й використовували у своїх інтересах. Монголи відводили релігії особливу роль в керуванні скореними народами. І в цьому сенсі хани не помилились: публічна молитва православного духовенства за здоров'я ханів упроваджувала в народні маси думку про необхідність підкорятися монгольській владі. Не треба забувати, що молитва за правлячого хана та його родину розглядалася самими монгольськими правителями як дуже важливе магічне дійство.

Цікаво, що серед монголів, окрім язичників, були також християни несторіанського напрямку. Його занесли у Центральну Азію ще в VII–VIII ст., а у XII–XIII ст. він поширився вже серед племен

Східної Азії, які увійшли до складу Монгольської імперії. Багато християн налічувалось і в Золотій Орді (частину половців було охрещено), але хан Батий залишався язичником до кінця свого життя й не прийняв християнства. Відомо, що його син Сартак був захисником християнства, зокрема й православ'я, однак віддавав перевагу несторіанству. За писемними свідченнями, після смерті Батия в 1255/6 р. місце на золотоординському престолі повинен був посісти Сартак. Однак під час поїздки Сартака до ставки великого хана (для затвердження), престол у Золотій Орді захопив його дядько Берке. Сартак відмовився йти до нього з такими словами: «Ти — мусульманин, я ж додержуюсь віри християнської...». Дійсно, Берке став першим золотоординським ханом-мусульманином. Але, хоч як намагався хан, ісламізація в цей період охопила лише верхівку монгольської знаті, до того ж лише наближеної до ханського двору, решта ж кочівників залишалися язичниками. Проте саме за правління Берке, за ініціативи князя Олександра Невського і митрополита Кирила III (1249—1281), у столиці Золотої Орди (Сарай-Берке) 1261 р. було створено спеціальну руську православну Сарайську єпархію. Першим її єпископом став Митрофан. До складу Сарайської православної єпархії увійшов і Переяслав Київський, тому голова єпархії став носити титул єпископа Сарайського і Переяславського. За час існування єпархії згадується 13 сарайських єпископів, останнім з яких був Йов, про нього йшлося на церковному Соборі 1441 р. У 1460 р. православну Сарайську єпархію було перенесено до Москви, де вона постійно перебувала до 1764 р. [9].

Однією з причин створення православної єпархії в Сарай-Берке була велика кількість руського населення в столиці Золотої Орди. Однак існували ще й інші причини, чому монгольський хан пішов на поступки «руській церкві». У 1260—1261 роках загострилися стосунки між Золотою Ордою та новоствореним монгольським улусом Хулагу в Ірані. Причиною була відмова Хулагу сплатити частину данини для родини Джучидів (за монгольським звичаєм). До того ж, Берке претендував на частину володінь Хулагу, а саме на Азербайджан — у військових акціях у Закавказзі у 1255—1258 роках брали участь мон-

гольські військові загони, прислані на допомогу Хулагу ще ханом Батием. Війна, що розпочалася у 1262 р., призвела до зближення Золотої Орди з мамлюкськими володарями Єгипту. Єгипетський султан ал-Мелік аз-Захир-Рукн-ад-дін Бейбарс (1260—1277) бажав лише могутності Золотої Орди, тому що Хулагу в Ірані був зовсім поруч, кордон пролягав у Месопотамії. Водночас союзницею Ірану була Візантія, відновлена 1261 р. зусиллями її імператора Михаїла Палеолога. Починаючи з 1262 р. війська Берке періодично спустошували землі Візантії. У 1265 р. хан спорядив військо, щоб захопити Константинополь, однак його смерть на дала здійснитися цим планам.

За часів війни з хулагуїдською династією в Ірані, що тривала майже 100 років, золотоординські хани намагались використати руське духовенство для налагодження зв'язків з Візантією. Згідно з канонічними правилами, голова руської православної церкви призначався у Константинополі, до того ж часто сам походив із Візантії. Основний шлях із Константинополя до Русі йшов по Волзі, через столицю Золотої Орди. Золотоординські хани, як володарі верховної (мирської) влади на Русі, могли відправляти сарайських єпископів до Візантії з дипломатичними дорученнями. Саме з цього часу виник своєрідний геополітичний трикутник «Русь — Сарай — Константинополь», що дуже чітко простежується в історії контактів руських митрополитів і ханів Золотої Орди [10].

Згідно із законами монгольської Яси, які приписують Чингісхану, його наступники повинні звільняти служителів культу від усіх податків і повинностей. Про стосунки «руської церкви» і золотоординців маємо свідчення давньоруських літописів і ханських ярликів православному духовенству. Свідомо про пільги церкві під час першого перепису населення на Русі (1245) не виявлено. Але у 1257 р., за другого податкового перепису, духовенство й православний причет (населення, приписане до монастирів: ченці, настоятелі, пономарі тощо) залишилися поза «числом», тобто їх звільнили від усіх податків і платежів.

Цікавими щодо розміру пільг православній церкві є ханські ярлики. Збереглося п'ять таких документів, що дійшли до нас у

давньоруському перекладі. Перший з них належить ханові Менгу-Тимуру (1266/7–1282) від 9 серпня 1267 р. (або від 26 серпня 1279 р.), де зафіксовано права православної церкви й охорону церковного володіння. Церква опинилась у винятковому становищі: вона не сплачувала нічого ані золотоординському хану, ані руським князям, не мусила постачати воїнів (від населення, що було підвладне церковній юрисдикції), транспортні засоби (підводна і ямська повинності), мала право безмитної торгівлі. Ханські ярлики охороняли землі, водоймища, млини й садиби, тому до церковних земель тяглося місцеве населення. Завдяки цьому церква економічно зростала, відроджувалося сільське господарство; внаслідок колонізаційної політики монастирів з'явилися нові поселення [11].

У 1283/4 р. у Київ приїхав з Константинополя новий митрополит Максим, який того ж року відвідав новообраного золотоординського хана Туда-Менгу (1282–1287). Причини цієї поїздки до Сарая не відомі. За арабськими й перськими джерелами, Туда-Менгу був безвільним і більше захоплювався факірами, «богомолами», аніж державними справами. Фактично вся влада в Золотій Орді опинилась в руках темника Ногая. Двовладдя врешті призводить до військової сутички між Ногаєм і ханом Токтою (1290–1312) та смерті темника у 1299/1300 р. Ці події співпадають із переїздом у 1300 р. митрополита Максима з Києва до Володимира. «Не стерпівши татарського свавілля, залишив [Максим] митрополію й утік із Києва, і весь Київ розбігся...». Це повідомлення Лаврентіївського літописного списку розглядають досить прямолінійно: як доказ утиску митрополичої кафедри з боку монголів. Можливо, витискаючи митрополита з Києва, Сарай хотів залишити місто без впливових політичних діячів. Безпосереднім приводом для цього були якісь антиординські виступи у Середньому Подніпров'ї, які було придушено. Можливо, там підтримували темника Ногая, ворога Токти [12]. На думку інших вчених, митрополит Максим виїхав до Володимира-на-Клязьмі через «зменшення доходів кафедри». Переслідуючи меркантильні інтереси, він відібрав у володимирського єпископа Семена найкращий феодалний уділ, а йому дав гірший — Ростов [13].

Необхідно також відзначити, що особисті контакти чільників православної церкви з ханами зміцнювали положення релігійних інститутів на руських землях. У 1313/4 р. відбуваються значні зміни в Золотій Орді — іслам стає державною релігією. Саме з цього часу особисті контакти руських митрополитів із золотоординськими ханами стають постійними, що почалося з митрополита Петра. Ці поїздки можна розглядати як доказ посилення впливу ханської влади на церкву. Тепер, як і руські князі, митрополити повинні були їздити до Сарая, аби захистити й підтвердити церковні права у кожного нового хана. Можливо, на такі зміни вплинуло прийняття ісламу ханом Узбеком (1312/3–1342). Свідчення про відвідування у 1313/4 р. митрополитом Петром Узбек-хана маємо в Симеонівському літописі, однак ярлика, виданого митрополиту, до нашого часу не збереглося (можливо, його ще не знайдено).

Наступник Петра — митрополит Феогност — у 1342/3 р. відвідав нового хана Джанібєка (1342–1357). Літопис сповіщає, що цей «митрополит Гречин [тобто з Візантії — М.Є.], на ім'я Феогност, вже в Києві не бував». Певно, це слід тлумачити як церковну політику московських князів стосовно Києва. Причини перебування Феогноста в Сараї упродовж тривалого часу (майже рік) не дуже зрозумілі. Серед надзвичайних обставин перебування в ставці хана був наклеп на Феогноста з боку інших руських князів, за що його було навіть заарештовано. Літописи відзначають, що митрополиту вдалося відкупитися від хана за велику ціну — 600 карбованців (на початку XIV ст. золотоординська срібна монета дирхем, або диргем, коштувала 2 руські копійки; за 18 дирхемів можна було купити коня). Це був перший безпрецедентний випадок із головою «руської церкви». Можливо, тоді відбулися зміни у законах Золотої Орди: якщо Джучиди-язичники керувалися нормами Яси Чингісхана, то вже за Узбек-хана Джучиди-мусульмани, посиляючись на правові норми ісламу, могли позбавити православне духовенство всіх пільг. Але, найімовірніше, ці події мали лише чисто економічний характер: митрополича кафедра була дуже багата.

Відомі також два ярлика від ханши Тайдули від 1347 і 1351 років на ім'я митрополита Іоанна й митрополита Феогноста. Слід відзначити велику підтримку руської єпархії впливовою золотоординською ханшею в кінці 40-х — на початку 50-х років XIV ст. Літопис не відзначає перше відвідування Сарая наступником Феогноста Олексієм (тоді ще кандидатом у митрополити), однак збереглася подорожня грамота від 11 лютого 1354 р., видана йому Тайдулою, на проїзд до Константинополя. Це свідчить про те, що шлях руських митрополитів до Візантії, як і раніше, пролягав Волгою через Сарай. Можливо, перебуваючи у столиці, Олексій зміг вразити ханшу своєю особистістю, тому і з'явилася ця грамота. У 1357 р. стан здоров'я Тайдули погіршився, й вона поклікала до себе Олексія. Митрополит дуже швидко приїхав в Орду й виконав над хворою якісь магичні дії (деякі літописи свідчать, що Олексій вилікував ханшу від сліпоті). Достеменно не відомо, як це вплинуло на стан її здоров'я, але Олексій зберіг її прихильність. Того ж року до влади в Золотій Орді приходить хан Бердибек (1357–1359). Очевидно, добре ставлення Тайдули до Олексія та її протекція (вона була бабусею Бердибека) вплинуло на те, що новий хан уже 23 жовтня 1357 р. видав ярлик Олексію, де підтверджувалися попередні права «русської церкви».

По смерті Бердибека в Золотій Орді почалася феодална усобиця — «велика зам'ятня», що тривала близько двадцяти років. Митрополит Олексій, маючи сумний життєвий досвід, вирішив не відвідувати Сарай. Відзначимо, що через усобицю тоді почастишали випадки від'їздів до Русі охрещених за православним обрядом шляхетних монголів. Останні відомі відвідини ординської столиці представниками православного духовенства пов'язані з боротьбою за пост глави Руської церкви після смерті Олексія. 1379 р. Мітія (Михайла), кандидата в митрополити, було затримано у володіннях темника Мамає (в пониззі Дніпра). Люди Мамає навіть провели Мітію до чорноморського порту Кримського півострова — Кафи. Від Тюляка (Мухаммед-Булака?), підставного хана темника Мамає, Мітія отримав ярлик, що підтверджував звичайні права «русської церкви». Про інші ярлики поки нічого не відомо.

Отже, протягом усього золотоординського періоду «русська церква» виборювала свою права. Завдяки особистим якостям митрополитів і привілейованому становищу релігійних інституцій вдалося зберегти частину економічного потенціалу Русі. Православна церква морально підтримувала пересічних громадян, розвивала письмову творчість, мистецтво, особливо церковний живопис, зміцнювала духовний і моральний дух населення.

Література

1. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. — Львів, 1999. — С. 77.
2. Головко О. Б. Зустріч цивілізацій у середині XIII ст.: держава Романовичів між католицьким Заходом і монгольським Сходом // Східний світ. — К., 2006. — № 1. — С. 71.
3. Симоненко Р. Г. Про геополітичний фактор в історії України // Український історичний журнал. — 2002. — № 4. — С. 26.
4. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. — М., 1957. — С. 55.
5. Там же. — С. 67–68.
6. Отрощенко В. В., Вовк Т. А. Золотоординський період в історії половців // Етноси України: Альманах. — К., 2000. — С. 81–89.
7. Сафаргалієв М. Г. Распад Золотой Орды // На стыке континентов и цивилизаций (Из опыта образования и распада империй X–XIV вв.). — М., 1996. — С. 307.
8. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. Извлечения из сочинений арабских. — СПб., 1884. — С. 235.
9. Малов Н. М., Малышев А. Б. Христианство в Золотой Орде (по данным историографического анализа, археологическим и письменным источникам) // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей: Мат. междунар. науч. конф. — Саратов, 1997. — С. 188–192.

10. Белозеров И. В. Русские митрополиты и ханы Золотой Орды: система отношений // Вестник Московского университета. Серия 8. История. — 2003. — № 3. — С. 6.

11. Бодрухин В. М. Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.): Монографія. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. — С. 227–228.

12. Давня історія України. Т. 3. Слов'яно-руська доба. — К.: Інститут археології НАН України, 2000. — С. 588.

13. Бодрухин В. М. Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.). — Луганськ, 2002. — С. 227.

Розділ 6

ЗАЛИШКИ ЗОЛОТООРДИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Формування культури Золотої Орди

У домонгольські часи землі Київської Русі мали широкі торгово-економічні стосунки з країнами Заходу і Сходу. «Грецьким шляхом» з Києва товари йшли у Херсонес і Сурож (Судак) на чорноморському узбережжі Криму, а далі — морем до Візантії. У XI ст. арабські країни Східного Середземномор'я почали торгувати з Києвом і всіма південноруськими землями через Причорномор'я і Дніпро. Цей напрямок набув особливого значення з кінця XI ст., коли після захоплення Єрусалиму хрестоносцями і виникнення Єрусалимського королівства почастішало паломництво через Константинополь до Палестини. Серед мандрівників було багато і купців, що врешті активізувало й торговельні операції. Топографія знахідок західноєвропейського імпорту на території Русі відповідає дунайській, «магдебурзькій» та прибалтійській суходільним магістралям, окремі з яких почали функціонувати ще наприкінці IX — на початку X ст. З берегів В'єнни (Франція) торговий шлях пролягав

до Регенсбурга — міста на верхньому Дунаї у південній Німеччині. Документи кінця XII ст. засвідчують існування в Регенсбурзі окремої категорії купців, що торгували з Руссю — «рузаріїв».

Нижче за течією Дуная, поблизу міста Раффельштеттена, магістраль розділялася: одна з доріг повертала на північ, проходячи через Богемію та міста південної Польщі. На території Київської Русі ця комунікація йшла через Володимир-Волинський до Києва. Інша магістраль проходила Дунаєм через Відень до Угорщини, де осідала частина речей романського імпорту. З Угорського королівства один шлях вів до Галича, а далі у Київ; інший — Дунаєм до узбережжя Чорного моря, Таврійського (Кримського) півострова, повертаючи на північ та піднімаючись Дніпром до києворуських земель. Головним товаром, що мав значний попит серед руських князів, було срібло (на Русі тоді ще не виявили срібних копалин), яке переплавлялося в грошові гривні і забезпечувало сировиною ювелірне ремесло.

Одним із головних напрямків зовнішньоторговельних зв'язків Київської Русі у домонгольський період був східний: Волзька Булгарія, Кавказ, країни Середньої Азії. Звідти отримували шовк, посуд, срібло, прянощі. Шовкові тканини, які високо цінувалися серед панівних верств середньовічного суспільства, надходили на давньоруський ринок у такій кількості, що навіть вивозилися звідси до Польщі, Чехії, Германії та Франції. Так, шовки у Франції мали загальну назву — «руські», незалежно від того, звідки вони походили: візантійські, східні чи привезені руськими купцями. У XII—XIII ст. у Франції взагалі називали «руським» усе коштовне, мистецьке. Були «руські» плащі, соболі, золото. На Русь ішло французьке сукно-скарлат, яке дуже цінували при княжому дворі [1]. Напередодні монгольської навали головними посередниками у торгівлі арабського Сходу і слов'янського населення Європи були Волзька Булгарія і Київська Русь, зв'язки між якими перервалися у першій половині XIII ст.

Після утворення величезної за розмірами золотоординської держави значно зміцніли інформаційно-комунікаційні зв'язки між народами. Більшість науковців вважає, що ніколи ще доти торго-

вельні стосунки Азії з Південно-Східною і Західною Європою не сягали таких масштабів. Окрім багатств, здобутих монголами під час завоювань Китаю, Середньої Азії і Київської Русі, до ханського двору посольства сусідніх держав відправляли коштовні подарунки, що справляли величезне враження на монгольську знать. Безумовно, все це вони хотіли мати у своїх пересувних кочових ордах-ставках. Розвиток торгівлі спонукав Золоту Орду до монетного срібла, яке вони отримували у злитках як «вихід» від Русі. В пошуках ринків збуту товарів монгольські хани спрямували свою енергію на далекі країни.

У Золотій Орді поєднувалися два різні культурні й господарчі світи: степовий кочівників-скотарів й осілий сільськогосподарських земель з містами — центрами ремесла і торгівлі. Вони мало були пов'язані економічно, їхній зв'язок тримався лише силою деспотичної влади монгольських ханів. Кочова ординська знать, ставши панівним класом в поліетнічній державі, зазвичай звільнялася від безпосереднього управління завойованими територіями, залишаючи там старий бюрократичний апарат. Внаслідок цього та враховуючи відставання завойовників у соціально-економічному розвитку від осілих народів, монголи не могли порушити їхній економічний фундамент, а лише намагалися пристосувати його до своїх потреб.

Велику роль у становленні торгово-економічних стосунків Золотої Орди відіграли мусульманські країни і прийняття ісламу як державної релігії. Монголи поновили функціонування так званого Великого шовкового шляху, який ішов від берегів Тихого океану в європейському напрямку ще з першої половини II ст. до н.е. Це була загальна назва великої кількості торговельних сухопутних маршрутів-доріг, які пов'язували Китай і Передню Азію з європейськими державами. Упродовж багатьох століть зі Сходу в Європу в обмін на сировину йшли прянощі, екзотичні фрукти, технічні новинки — папір, порох, шовк тощо, предмети розкоші, наукові ідеї; тому, звісно, називати цей шлях «шовковим» можна лише умовно. Але все це разом свідчило про культурні переваги східних

країн над Заходом. До того ж, на початку існування Монгольської імперії цією караванною торгівлею володіли мусульманські купці Хорезму.

Для прокладання суходільних шляхів враховували рельєф, наявність осілого населення, води і запасів для караванів із коней та верблюдів, певна віддаленість від державних кордонів. Та для монголів, які контролювали величезну територію від Тихого океану до Дунаю, це вже не мало значення. Тому за часів правління хана Батия, який надає значні пільги мусульманським купцям, починається вже нормальне функціонування Великого шовкового шляху, що занепав внаслідок монгольських завоювальницьких війн. Крім того, Бату взяв курс на отримання максимальних прибутків шляхом жорсткої експлуатації — повинностей з руських князівств, мита з ремісників і купців у Криму.

Більшість мандрівників-купців не проходили всю магістраль, а воліли обміняти товари через певні відстані, де були постійні пункти з осілим населенням. На цих перевалочних базах-зупинках обмінювався чи продавався товар, а місцевий люд отримував прибутки з перевезення вантажу чи надання транспортних засобів. Вже за Батия починається відбудова головних міст на шляхах цих маршрутів. Та окрім відродження старих, що були зруйновані під час монгольської навали і увійшли до складу Золотої Орди, засновуються нові степові міста. Так 1254 р. з'явилося перше монгольське (золотоординське) місто Сарай-Бату, або Сарай ал-Махруса («Сарай Богохранимий»). Спроби пояснити появу нових міст уже в ранній золотоординський період впливом осілих народів чи способом «пристосуватися» до них не мають під собою ґрунту. Міста засновувалися в центральних степових регіонах всупереч логіці: вони лежали за багато днів шляху від районів традиційно розвинутого містобудування. Це було викликане необхідністю адміністративної організації і зміцнення політичної влади на місцях (міста «виростають» з напіввійськових ставок-таборів. Не останню роль у появі золотоординських степових міст відіграло прийняття мусульманства як державної релігії та утвердження централізованої держави. Міста

ставали опорними пунктами колонізаційної політики монголів. Цілеспрямована політика Золотої Орди відповідала її економічними інтересам.

З ім'ям хана Берке пов'язано масштабне будівництво міст у Поволжі, поглиблення торговельної діяльності в Південно-Східній Європі. Хан Берке, брат Бату, мав серед мусульман славу заступника ісламу; він увійшов в історію як перший мусульманський хан Золотої Орди. Ставленник торгово-купецького прошарку мусульманських міст, зацікавленого в упорядкуванні економіки і торгівлі, Берке першим в Золотій Орді почав карбувати монети.

Ці гроші було випущено між 1256 і 1259 роками в місті Болгарі (колишній столиці Волзької Булгарії), що увійшло до складу золотоординської держави як один з головних її економічних центрів. Вплив ісламу позначився і у переході Золотої Орди на мусульманський календар — «мусульманську еру», що називається хіджрою (від араб. «втеча»). Хіджра пов'язана з переселенням (утечею) пророка Мухаммеда і перших мусульман з Мекки в Медину у вересні 622 р. Першим днем першого місяця мусульманського року в переліку на наш календар було 16 липня 622 р.

За правління хана Берке будується друга столиця Золотої Орди — Сарай-Берке (Сарай ал-Джедід, тобто Новий Сарай). Він розташований південніше сучасного Волгограда. Місто було зведене вже у 1262 р., однак офіційно стало столицею лише у 1340 р. За кількістю мешканців воно поступалося лише Багдаду за часів середньовіччя, в ньому налічувалося понад 100 тисяч чоловік.

Наступники хана Берке на золотоординському престолі, більшість з яких не були мусульманами, не приділяли значної уваги містам. У середині 1270-х років — на початку XIV ст. процес містобудування хоча й не припинився, але досить помітно загальмувався. Лише за хана Узбека, який запровадив іслам як державну релігію, відбувається піднесення будівництва золотоординських міст. З його ім'ям пов'язано зведення міст у Половеському степу, зростання й оздоблення Сарай-Берке, куди він офіційно переніс столицю Золотої Орди. За його наказом будувалися мечеті, медресе

(школи, де навчалися майбутні служителі мусульманського культу), мавзолеї у Криму (Солхаті). Як за його попередників, Золота Орда підтримувала торговельні й культурні стосунки з мамлюцьким Єгиптом.

Наступник Узбека — хан Джанібек вів далі політику зовнішнього і внутрішнього розвитку держави. Однак уже в кінці 1350-х років через криваву усобицю між ханами Білої (Золотої) і Синьої (Заволзької) Орди почався занепад містобудування. Лише в пониззі лівобережжя Дніпра, в межах Херсонської, Запорізької і Дніпропетровської областей, з перенесенням сюди адміністративно-політичного центру Мамаєвої Орди відбувається короткочасне зростання містобудування у 1370 — 1380-х роках.

Життя золотоординських міст раптово переривається внаслідок західного походу 1395 р. на чолі із середньоазіатським правителем Тимуром (Тамерланом). Його військова кампанія була націлена саме на міста, аби підірвати економічну міць Золотої Орди. Після того більшість із них так і не відродилася, а залишилася лежати серед степів у руїнах: не було ані майстрів, ані коштів відновити їх.

У Золоту Орду вивозили фахівців із багатьох країн, тут опинились також люди культури і мистецтва: «...Татари питають, хто з них ремісники, і залишають їх, а інших, окрім визначених за рабів, убивають сокирою» [2]. Золотоординська держава об'єднувала землі багатьох осілих народів з давньою культурою. Разом з монголами у Східній Європі з'явилися окремі культурні елементи з Монголії, Китаю, Індії, Середньої Азії, Київської Русі: «В землях сарацинів та інших, серед яких панують, вони забирають усіх найкращих ремісників [у міста] і приставляють їх до всіх своїх справ» [3]. Мандрівники свідчать про значну кількість руських ремісників у містах Золотої Орди. За нотатками західноєвропейського монаха Плано Карпіні, він зустрів в Каракорумі «...якогось руського на ім'я Косма [Кузьму — М.Є.], золотих справ майстра в імператора [монгольського кагана — М.Є.], який дуже любив його... Косма показав нам і трон імператора, зроблений ним раніше, ніж той постав на престолі, і печать його, виготовлену ним, а також пояснив напис на

ній печатці» [4]. Навіть у столиці Монгольської імперії було чимало руських майстрів, існували християнські церкви та цілі квартали з руським населенням [5]. Під час археологічних розкопок у поволзьких містах виявлено багато речей християнського культу: натільні хрестики, хрести-складні, які виготовили або купили руські майстри.

Вчені й ремісники передавали один одному свої культурні досягнення, вбираючи в себе естетичні елементи інших народів, що дало поштовх для появи такого явища, як золотоординська культура. Вона виникла в результаті завоювань, що супроводжувалися насильницьким переміщенням осілого люду із завойованих або підконтрольних імперії територій. У ранньоджучидський період Золота Орда ще відчувала спадок язичницької культури й християнства несторіанського напрямку, які сповідувала значна частина монголів. Однак із 1260-х років дедалі впливовішою стає культура мусульманського світу. Врешті це призвело до остаточного формування класичної золотоординської культури у XIV ст., що мала виразне «середньоазійське» забарвлення. З прийняттям мусульманства у золотоординському середовищі дуже поширився так званий «арабесковий тип» орнаменту; ним вкривали стіни будівель, вироби прикладного мистецтва: кераміку, тканини, метал, сторінки рукописних книжок.

Серед археологічних старожитностей кочівників цього часу частими знахідками у похованнях є сережки у вигляді знака запитання, орнаментовані кістяні накладки на сагайдаки, округлі металеві дзеркала з наслідуванням китайських, середньоазійських чи іранських візерунків на звороті. В ісламському світі побутовав вислів: «Орнамент — музика для очей». У ньому відбивався світ природи: вічно прекрасних квітів і рослин. Улюбленим рослинним орнаментом цього періоду було зображення тюльпана — «квітки сонця», яка з давніх часів символізувала оновлення життя, а також бутонів лотоса, виноградної лози чи інших стилізованих пагінців рослин.

На кістяних накладках сагайдаків, дзеркалах, на інших побутових речах кочівників зображували також птахів і змії, собак і оленів, що

Дзеркало з тюльпанами

були пов'язані з язичницькими міфологічними уявленнями. Наприклад, собака міг передвіщати якісь негативні події і відганяти нечисту силу; зміям приписувалася мудрість, птахи уособлювали небесний обрій. Існувало повір'я, що птахи (гуси і лебеді) завжди літають разом і є символом відданості у шлюбі. Такі дзеркала найчастіше дарували на весілля. Отже, золотоординська культура поєднала в собі уявлення і осілої, і кочової людності.

Торгово-економічні стосунки на українських землях

Золотоординське панування в колишній Київській Русі звело місцеве населення в етнічну спільність з монголами. Але соціально-економічна специфіка цього утворення все ж певною мірою впливала на розвиток києворуських земель. Розташування південноруських (українських) земель та Половецького степу на перехресті цивілізацій Сходу й Заходу певним чином відбилося в архітектурі й прикладному мистецтві. Вивчення розвитку культури українських земель XIII–XV ст. потребує співставлення з цивілізаціями Візантії, Закавказзя, Ірану і Середньої Азії. Це дозволяє, з одного боку, зрозуміти особливості давньоруської культури, а з іншого — відзначити ті загальні риси, які пов'язували її з рештою середньовічних земель.

У цей період всупереч державним кордонам, мовним і релігійним відмінностям наводилися мости між цивілізаціями, відбувався взаємний обмін інформацією — неодмінна умова прогресу суспільства. Завдяки багатостороннім контактам народи поступово збли-

жувалися, культури збагачувалися, зберігаючи все ж національну своєрідність.

Русько-ординські стосунки були складні й неоднозначні, мали різну ступінь взаємовпливів у Галицько-Волинському князівстві, південноруських землях, Половецькому степу. Крім того, як ми відзначали, існували ще й буферні, тобто нейтральні зони між християнським і язичницьким (згодом мусульманським) світами, і взаємовпливи у цих зонах призвели до синкретичних культурних феноменів. Культурні смуги, де був близько степ і осіле населення, легко поєднували землеробське і кочове господарство.

Археологічні та нумізматичні матеріали є першорядним джерелом вивчення міжнародних контактів руських земель, їхніх економічних центрів і шляхів сполучення. Ці матеріали уточнюють і значно доповнюють скупі свідчення писемних джерел (літописів, торгових угод, творів географів і мандрівників). Разом з тим, дані археології обмежені: адже характерні для руського імпорту продукти місцевих промислів (хутро, мед, віск), східні товари (фрукти, прянощі, пахощі) практично не зберігаються. Про торгівлю продуктами можуть побічно свідчити лише знахідки амфорної кераміки, в якій перевозилися вино або оливкова олія.

До імпортних речей можна зарахувати й монетне срібло (мідь ходила на внутрішньому ринку), деякі сорти тканин, скляне намисто. Це так звані предмети масового імпорту, що мали широкий попит у всіх прошарків давньоруського суспільства. Вони дозволяють встановити шляхи їхнього надходження і ступінь масовості на кожному хронологічному етапі.

Крім того, виділяються ще й предмети розкоші: вишукані вироби із золота та срібла, перетинчасті емалі на золоті, різьблені вироби з кістки, напівкоштовне і коштовне каміння, полив'яний і скляний посуд, узорні шовкові тканини. На територію давньоруських земель вони потрапляли різними шляхами: як посольські подарунки, разом з мігрантами зі Сходу або Заходу, з монгольськими військами (передусім елітою), як торгове мито. Коштовні речі свідчать перш за все про міжнародні стосунки. Вони надходили до скарбниць

князівського роду і монастирських ризниць. Визначивши походження імпортованих предметів, легше встановити країни, з якими відбувався торговий обмін. Проте це могли бути і країни-посередники на важливих шляхах торгових караванів. Хронологія ввезених речей дозволяє означити періоди зародження, піднесення і поступового послаблення зв'язків з окремим регіоном. Крім того, топографія знахідок дозволяє реконструювати шляхи сполучень. Так, встановлено, що знахідки монетних скарбів найчастіше у басейнах річок, де були важливі переправи і висока концентрація населення. Тож бачимо, що за відсутності легенди (тобто місця і умов виявлення) деякі вироби, навіть коштовні, втрачають «частину історії» — археологічні джерела не відновлюються.

Західні землі колишньої Київської Русі (Галицько-Волинське князівство) менше постраждали від монгольської навали. Частина міст князівства не було зруйновано, але головне — залишилася політична влада, що лише формально залежала від золотоординського хана. Отже відбувався подальший процес розвитку галицько-волинських міст. Упродовж другої половини XIII ст. тут велося монументальне будівництво, літописання (Галицько-Волинський літопис), розвивались торгівля, ремесла, сільськогосподарське виробництво.

І далі розвивається військово-оборонне зодчество, наслідуючи традиції попередніх епох. Високого розвитку у XIII ст. досягає виробництво цегли — стрихарство, що стає окремою галуззю гончарного ремесла і навіть самостійною професією. При будівництві широко використовувалась волинська техніка з брускової цегли — так звана «вендинська» кладка, запозичена ще у XII ст. з Ломбардії і Данії. Такою кладкою у 1243–1244 роках споруджено круглу (Данилову) вежу Люблінського замку, а на рубежі XIII–XIV ст. — укріплення Луцького замку. Крім того, волинська техніка використана у вежах Кам'янки (1277), Берестя (друга половина XIII ст.), Чорториська (1291). Вона мала вплив також і за межами Волині — у Чорній Русі (укріплення Новоградки) та у Литві (замки Вільнюса і Тракая) [6].

З другої половини XIII ст. торгові зв'язки Галицько-Волинського князівства з країнами Західної Європи здійснювалися через місто Львів. Магістраль проходила через Городок, Любачів, Сандомир, Опатув і Радом. Зросло значення Володимиро-Торунського шляху (через Городіл, Холм, Люблін, Казімеж, Шеченов, понад Віслою — Вишеград, Плоцьк, Бобровники). Значне місце здобуває Берестя, яке вело торгівлю з Прибалтикою. У XIII ст. шлях ішов з Берестя на Торунь через Дорогочин, Нескужин, Брок, Широцьк, Помнихув на гирло Буга і далі на Торунь, відгалужуючись на Литву і Мазовію. Тоді саме існував ще торговий шлях «via tartarica» (татарська дорога): Львів — Трежбовль — Кам'янець-Подільський — Солхат-Крим — Кафа. У Львові шлях розділявся: одна дорога йшла на південний схід до Криму, а інша — на південь, до міста Аккерман (Монкастро) на березі Дністровського лиману (сучасний Білгород-Дністровський Одеської області).

За Платона Карпіні, монголи «обложили Київ, що був столицею Русії, і після довгої осади взяли його і вбили мешканців міста. Коли ми їхали через ту землю, то знаходили численні голови і кістки мертвих людей, що лежали у полі; це місто було дуже велике, а тепер воно вилюдніло до краю: ледь існує там двісті будівель, а людей тих держать вони в найтяжчому ярмі» [7]. Віками налагоджені зв'язки Києва з центральними землями Русії з країнами Європи було розірвано. Відтепер верховним сюзереном Київського князівства став хан Золотої Орди. Та попри трагічні наслідки монгольської навали, завойовники не змогли знищити історичні традиції народу. Не були остаточно порушені й торгово-економічні зв'язки. Так, Платон Карпіні відзначає іноземних купців у Києві, серед яких він називає такі імена: «Михайл Генуезький, а також і Варфоломій, Мануїл Венеціанський, Яків Реверій з Акри, Микола Пізанський; ці головні. Решта — не такі впливові: Марк, Генріх, Йоанн Вазій, Генріх Бонадієс, Петро Пасхамі; було ще й багато інших, але імена їхні нам не відомі» [8].

Імовірно, через Крим разом з купцями до Києва потрапили східні монети з Бухари, карбовані 1253/4 р. від імені великого хана

Менгу. Скарб срібних монет у кількості 200 дихремів було знайдено біля Кирилівського монастиря у 1845 р. [9]. Під час археологічних досліджень у Києві неодноразово знаходили керамічні вироби кримського походження. Частий серед культурних шарів на київському Подолі, у Києво-Печерській лаврі, на території монастиря в Трахтемирівському заповіднику, в інших великих торгових центрах і полив'яний посуд із Херсонеса. Гільом Рубрук під 1253 р. вказує, що руські купці торгують через поселення Кримського півострова: «...є місто, що зветься Солдайя, звернуто навскоси до Синополя, і туди пристають всі купці, коли їдуть з Туреччини і хочуть попрямувати на північ. Також і ті, хто їде назад з Русії і північних країн і переправляється до Туреччини. Одні привозять горностаїв, білок, коштовні хутра; інші — бавовняні тканини, бумазю (gambasio), шовкові матерії і духмяні корені» [10]. Далі він відзначає, що «константинопольські купці порадили мені взяти підводи і навіть купити у власність криті візки, в яких руські перевозять свої хутра...» [11]. Руська торгівля з Кримським півостровом у другій половині XIII — XIV ст. здійснювалась через Солхат-Крим, Херсонес, Судак (Сугдею). Можливо, у Сугдеї були руські слободи, про що свідчать знахідки там православних христів і пряслиць [12].

Із Судака морем руські хутра потрапляли до Константинополя. Отже, торгові стосунки з Візантією не переривалися і за часів Золотої Орди. Окрім торгових, з Візантією Русь поєднували давні церковно-політичні зв'язки. На території Києво-Печерської лаври археологи дослідили господарські комплекси другої половини XIII — XIV ст. із залишками металургійного і ковальського виробництва. Серед матеріалів у житлах майстрів-ремісників знайдено незначну кількість керамічного посуду східного походження, фрагменти червоноглиняних амфор, що виготовлялися у пізньосередньовічному Херсонесі та Візантії [13]. Західноєвропейські мандрівники писали, що у Солхаті був торговий дім, де зупинялися руські купці. Торгувався й «Солоний шлях», яким їздили до Сивашу за сіллю. Відзначимо, що у землях колишньої Київської Русі поклади солі були лише в Галичині. Окрім солі, що надходила з Галича або Перемишля, до Ки-

єва потрапляли також західноєвропейські речі: через Луцьк, Володимир, Краків, Вроцлав шлях у західному напрямку йшов аж до Регенсбурга.

Про існування торговельних зв'язків населення регіону з країнами Західної Європи свідчить бронзова накладка від скриньки лімозької роботи із зображенням вершника, знайдена у Києві. При посередництві Києва вироби західноєвропейських майстрів надходили Дніпром (або суходолом) до осілого християнського населення Степового Подніпров'я і Кримського півострова. Так, у 1962 р. у Надпоріжжі, біля села Дніпровське Дніпропетровської області було виявлено дві мідні з позолотою фігурки Христа. Як виявилось, одна з них, декорована блакитною емаллю, була лімозької роботи другої половини XIII ст. (тобто часів Золотої Орди). Манера виконання іншої фігурки із зображенням розп'яття Христа є імітацією французьких майстрів (із Ліможа) і належить угорським ювелірам. Вона датується останніми сорока роками XIII ст. Річ у тім, що внаслідок спустошливої монгольської навали 1241 р. на Угорське королівство було знищено багато речей християнського культу. З другої половини XIII ст. фіксується значний ввіз лімозького літургійного начиння на ці землі.

Попит на християнські речі підштовхнув місцевих ювелірів до створення цілої серії дешевших імітацій «торгових христів». Відзначимо, що класичні (лімозькі) вівтарні й процесуальні хрести, які отримали назву «торгових», мали дерев'яну основу, яку оббивали зовні тонкими позолоченими пластинами міді й оздоблювали коштовним камінням. У центрі розташовували накладну мідну фігурку

Фігурка Христа
західноєвропейської роботи
з Дніпропетровської області

рози'ятого Христа, виконану у високому рельєфі та декоровану, як і персонажі святих на кінцях рамен, позолотою та емаллю блакитного і червоного кольорів. На відміну від лімозьких, угорські майстри не використовували виїмчастої емалі для декору персонажів, а хрести виготовляли із суцільних мідних пластин. З Угорського королівства вироби лімозьких та місцевих ювелірів транзитом доставляли до Києва, а далі — на Схід. Частина з них, як бачимо, потрапляла на південь. На пониззі Дніпра, в селищі Мамай-Сурка знайдено фігурку святого з «торгового хреста», виготовлену в Ліможі і датовану другою половиною XIII ст. Отже, такі стосунки не були поодинокими.

Дослідники вказують, що прямий шлях Дніпром у XIV–XV ст. мав другорядне значення. За умов розвинутого судноплавства човни-однодревки вже не задовольняли торгові потреби, а великі судна нової конструкції не могли здолати дніпровських порогів. У цей час поживаленням стає суходільний шлях з Перекопу до Черкас [14]. Доказом цього є Василицький скарб, знайдений випадково 1921 р. поблизу Черкас. Він мав 60 золотоординських срібних монет 1370-х років і 51 жіночу прикрасу зі срібла: застібки-скульгами, браслети, персні і скроневі кільця, гудзики, фібули (застібки). Ювелірні вироби, що датуються другою половиною XIII — XIV ст., за походженням пов'язуються із золотоординськими центрами Поволжя і Криму. Вони характерні для населення Мордви, Волзької Булгарії, Русі і Золотої Орди. Найпевніше, цей скарб належав якомусь заможному ординцю [15]. Відзначимо, що скарби ховали поблизу населених пунктів, або на торгових шляхах.

Цікаву срібну чашу знайдено 1848 р. під час археологічних розкопок міста Сарай-Бату. На ній був напис руською мовою: «А це чаша князя Володимира Даниловича, хто з неї п'є, тому на здоров'я, а хвала Богу і своєму господареві — великому князю». Цю чашу було вкрадено монголами під час захоплення Чернігова, а потім вона потрапила до золотоординської столиці [16].

Монгольське нашествя порушило і змінило традиційні зв'язки населення українських земель. Однак з кінця XIII ст. починається не

лише піднесення, але й розширення поселень, їхній економічний рівень зростає. Про розвиток і спокійне пересування купецьких караванів свідчить арабський історик XV ст. Ібн-Арабшах: «Не було потреби брати із собою провіант та поводитирів, бо в степах і землеробських районах густо проживало кочове та осіле населення, в якого можна було все купити». Та хоча зовнішню торгівлю киеворуських земель після монгольської навали було швидко відновлено, зиск від неї отримували переважно іноземні купці та монгольська адміністрація, яка встановила митниці в південноруських степах. Серед місцевої купецької корпорації руський елемент втрачає свої позиції.

У поселеннях трапляються споруди, що мають не лише давньоруські, але й східні риси. Досліджені золотоординські пам'ятки на південному заході Орільсько-Сульського межиріччя, на думку фахівців, свідчать про закріплення степових просторів Середнього Подніпров'я за Західним улусом (правим крилом) Золотої Орди, про намагання ординців повністю контролювати Переволочинську, Кременчуцьку, Градизьку та інші значні переправи.

Цікаві старожитності часів Золотої Орди виявлено в межах Полтавської області, де ординські пам'ятки знайдено безпосередньо біля поселень осілих русів. Так, у гирлі Ворскли, в урочищі Мечеть, поблизу колишнього села Правобережна Кишенька Кобеляцького району було досліджено фундаменти двох центричних купольних гробниць, виявлено рештки основ ще двох мавзолеїв. Мавзолеї зводилися з квадратної і прямокутної за формою, добре випаленої товстої цегли на глиняному розчині. Знайдено уламки майолікових кахлин із блакитною та зеленкуватою поливою, плиток на кашині з підглазурним візерунком білого, блакитного і синього кольорів, фрагменти теракотових архітектурних прикрас, шматки вапнякової штукатурки і гіпсу, що належали купольним поховальним спорудам, добре відомим за некрополями золотоординських міст Поволжя, Середньої Азії, Молдови і Криму XIV ст. [17].

Дуже цікаве виняткове поховання дівчинки-кочівниці першої половини XIV ст. біля села Волошине Кременчуцького району Полтавської області. У ньому знайдено залишки дерев'яного візка і

Вигляд костюма дівчинки-кочівниці з Полтавської області

берестяну посудинку, рештки одягу. Текстильно-шкіряний костюм дівчинки складався із головного убору, верхньої шовкової сорочки вільного крою із довгими і широкими рукавами; нижньої сорочки, теж, можливо, шовкової; штанів (шароварів) з тонко і якісно обробленої шкіри, з елементами декору і текстильними вставками, імовірно, також шовковими. До комплексу костюма ще входила жилетка зі шкіри, а також м'які легкі шкіряні напівчобітки, прикрашені оксамитовими нашивками.

Дослідники цього археологічного комплексу дійшли висновку, що костюм дівчинки схожий на східний, на скіфський і на костюми інших кочових народів степів Євразії. Помітний і певний вплив сусідніх слов'янських племен (деякі риси головного убору).

Можна простежувати і вплив кочі-

вницького вбрання XIV ст. на історично пізніші комплекси, наприклад, козацькі. Це, поза сумнівом, запозичення шароварів, надзвичайно зручних для верхової їзди, тих же самих жилетів, використання одягу, суцільно кроєного у плечових швах, як сорочки-чумачки. Тобто на прикладі лише одного дослідженого комплексу одягу можна провести співставлення з традиційними комплексами народних костюмів різних регіонів України і побачити внесок кочівницької, зокрема, золотоординської, матеріальної культури [18].

Отже, можна стверджувати, що за часів Золотої Орди відбулись певні зміни у побутовій культурі українського населення. Окрім одягу, змін зазнали склад страв, предмети побуту, художня творчість, будівництво, ковальство тощо. Завдяки монголам значно

збагатилася лексика східнослов'янських мов. Монгольські слова «казна», «деньга», «алтин», «таможня» (митниця) й зараз уживаються в російській та українській мовах, як сліди монгольської фінансової організації. Те саме стосується і слів манчжурського походження: «чаша», «мерин» тощо. Відповідно до словника відомого етнографа і лексикографа В. І. Даля, біля 200 слів російської мови було перейнято від монголів.

Грошовий обіг

Оскільки руські землі перебували під владою Золотої Орди, то на цих територіях ходили два номінали монет: срібний дирхем та мідний пул. Карбування золотоординських (джучидських) монет (з легендою, де відзначено рік хіджри) робить їх надзвичайно інформативним джерелом при визначенні віку археологічних комплексів. Монетне карбування в Золотій Орді поділяють на чотири великі періоди згідно з грошовими реформами. Перший охоплює другу половину XIII ст. — 1310/1311 роки. Другий період — 1310/1311–1380/1381 роки, третій — 1380/1381–1399/1400 роки, та останній — 1399/1400 — XV ст. У наш час відомо 32 досить значних золотоординських міста, де карбувалися державні монети. Мідні пули ходили як розмінна монета лише в межах окремого регіону.

Частка монетних знахідок першого періоду на території України незначна, монетних скарбів цього часу також відомо дуже мало. Степове Подніпров'я тоді забезпечувалось монетою, карбованою в місті Крим (Солхат-Крим, сучасний Старий Крим). Більшу частину з них виявлено у Нижньому Подністров'ї, на острові Березань, нижньому Дніпрі. Розвитку широких торгових зв'язків перешкоджала різнотипність джучидських монет, що базувалися на місцевих вагових нормах і не підтримувалися загальнодержавними запасами срібла. Це прагнув змінити своєю грошовою реформою хан Токта 710 року хіджри (1310/1311). Монети місцевих центрів карбування поступово замінюються до середини XIV ст. загальнодер-

жавними «сарайськими». Скарби зі срібними монетами знайдено на території Кіровоградської, Дніпропетровської, Запорізької областей, у Криму.

Стабільність дирхеми як зовнішньої обмінної монети порушилася в 1360–1370-ті роки через кризові явища в Золотій Орді після «великої зам'ятні» та формування власних грошових систем на прилеглих територіях. Суттєво вплинуло на грошовий обіг в українських степових регіонах становлення нового золотоординського державного утворення — Мамаєвої Орди, що пов'язується з городищем «Великі Кучугури» у плавневій частині Великого Лугу в межах сучасної Запорізької області. На городищі, яке вважають містом «Орду» монетних легенд, регулярно карбувалася срібна монета з 1365 по 1380 р. від імені підставних ханів беклярибека (темника) Мамая-Абдуллаха (1361/2–1369) і Мухаммед-Булака (1369–1380), а також кілька типів мідних пулів. Наприкінці 1370-х років дирхеми карбування «Орду» повністю переважають у грошовому обігу цих територій. Щоб дозволити «ходіння» серед населення монет попередніх часів, на них ставився штамп «Адл» або «Абдл» — законний. Головним районом поширення ординського карбування було пониззя Дніпра і сусіднє Північне Приазов'я. На це вказують Кізіярський (біля міста Мелітополя) та Веселівський (Запорізька область) скарби, де майже 80% складають дирхеми ханів Абдуллаха і Мухаммед-Булака. За реформою 1380/1381 років нового хана Тохтамиша всі золотоординські міста карбують монету за єдиною ваговою нормою, витісняючи з обігу всі попередні випуски. Однак поряд з новими, яких було недостатньо для потреб ринку, в обігу довгий час ходили й монети попередніх випусків. Тому Тохтамиш саме в перші роки після монетної реформи 782 р. хіджри (1380/1381) випускає найбільшу кількість монет. Скарби цього часу відомі на території Київщини, Чернігівщини, Дніпропетровщини і Запоріжжя.

На землях сучасної Центральної України, за окремими винятками нумізматичних знахідок, не зафіксовано джучидських монет, карбованих до 1360-х років. Хоча в скарбах Середньої Наддніпрянщини присутні поодинокі монети ханів Узбека (1312/3–1342)

і Джанібєка (1342–1357), проте їх значно менше, ніж у степових регіонах. Прикметною рисою грошового обігу Правобережжя цього періоду є відсутність мідних пулів північніше від Уманщини. В той же час, у похованнях степових некрополів як кочового, так і осілого населення, у районах поселень такі монети трапляються досить часто. Найбільша кількість зафіксованих поховань з монетами припадає на 1340–1360-ті роки, найпізніші датуються 1420-ми.

Окреме місце посідають наслідування джучидських монет. Карбування своєї монети у Київському князівстві зафіксоване за часів Володимира Ольгердовича (1362–1394). Дирхеми хана Джанібєка 1351–1353 років знайдено у руїнах господарської будівлі на Буковині. Подібну монету виявлено також у похованні одного із саркофагів Успенського собору Києво-Печерської лаври, який пов'язується з усипальницею Ольгердовичів. За часів князювання Володимира Ольгердовича відновлюється митрополича кафедра (1376–1380, 1382–1389), перенесена за монгольського панування в Північно-Східну Русь. Найпівденнішими регіонами, де трапляються монети Володимира Ольгердовича, є сучасна територія Дніпропетровської області — там біля села Волоське у 1953 р. було знайдено одну таку монету [19].

Але найчастіше наслідували джучидські дирхеми ханів Абдуллаха і Мухаммед-Булака у 60–70-х роках XIV ст. Елементи ординської символіки, наслідування джучидських монетних легенд на монетах Володимира Ольгердовича вказують на «економічну залежність» між Ордою і Київським князівством. В ярлику 1393 р. хана Тохтамиша (1380–1395) Ягайлу відзначалося: «Що в межах твого князівства, уділи давали вихід Білій Орді, то нам наше дайте» [20].

Щодо інших іноземних монет, то абсолютну першість нумізматичних колекцій XIV–XV ст. з території України мають чеські гроші. На західноукраїнських землях монети празького карбу з'являються за Вацлава II (1300–1305) та Яна Люксембурзького (1310–1346). Але в Центральній та Східній Україні чеські гроші поширюються лише за Вацлава IV (1378–1419), причому переважають монети, карбовані після 1405–1407 років [21]. Регіональні галицькі

гроші були в обігу в Галичині та у західній частині Поділля за князювання Казимира III (1353–1370), Владислава Онопольського (1372–1378), Людовика Угорського (1370–1382, 1386) та Владислава Ягайла (1388–1408).

Степові міста

На території сучасної України, в межах степового регіону та в порубіжних лісостепових зонах у золотоординські часи також виникають «степові» міста. В більшості випадків ми знаємо про них за творами мандрівників, писемними джерелами XV ст., мапами XVII–XIX ст. Археологічно вони вивчені вкрай мало. Найбільш ранні свідчення маємо про золотоординське місто Солхат (Крим) на Кримському півострові, яке було найпівденнішим на території сучасної України.

Залишки Солхата-Крима знаходять на території сучасного міста Старий Крим. Він був «столицею» правого крила Золотої Орди. Назва міста — Крим — відома за писемними джерелами і монетами, що карбувалися там. За свідченнями, з кінця 60-х років XIII ст. серед мешканців міста значну частку складали вірмени, які з'явилися там після нищення Вірменії 1262 р. У 1358 р. вірмени побудували монастир святого Хреста — Сурб-Хач (перероблене генуезькими колоністами в Солхат) [22]. Його руїни у 3 км на південний захід від сучасного міста (у 2008 р. відбудеться святкування з дня 650-річчя заснування монастиря). Назва «Солхат» виходить із вжитку у кінці XIV ст. і замінюється назвою «Крим»; після 1475 р. ім'я колишньої столиці поширюється на весь півострів і його населення.

Час появи міста Солхата-Крима остаточно не відомий; францисканський монах Гільом Рубрук, що проїздив цим регіоном у 1253 р., нічого про нього не згадує. Але, певно, на початку 1260-х років у Солхаті була вже мусульманська громада. Цьому сприяла ініціатива мамлюцького султана ал-Меліка аз-Захир-Рукн-ад-діна Бейбарса, який 1262 р. запропонував хану Берке союз проти

спільного ворога — Хулагу. В першому єгипетському посольстві навесні 1263 р. до хана Берке Солхат-Крим згадується як селище, де проживає ханський намісник кипчак Таюк (Табук). 1265 р. темник Ногай доставив у Крим іконійського султана Ізз ад-діна Кайкавуса II разом із родиною і передав йому у володіння Солхат-Крим. Відтоді місто стало головним пунктом «дипломатичного транзиту» між Золотою Ордою і мамлюцьким Єгиптом. Намісники Солхата отримали право самостійного листування з мамлюками, для цього в Каїрі було навіть затверджено спеціальну форму ділового листа.

Вже з 665 року хіджри (1266/7) в селищі, де зупиняються посли (в будівлі, можливо, в «ямі», тобто поштовій станції, або в караван-сараї), почав працювати монетний двір, що карбував дирхеми золотоординського стандарту. Тепер від караван-сараю залишилися тільки руїни, які можна побачити в південній частині сучасного міста, на розі вулиць Грещкої та Річкової. Колись він був серцем Солхата-Крима, своєрідним торговим центром. Всередині двору, обладнаного керамічним вологоном, стояла арка, де продавали східні килими, дорогі тканини та посуд. З ініціативи єгипетського султана ал-Меліка аз-Захир-Рукн-ад-діна Бейбарса, що надіслав до Солхата 2000 динарів, починається розбудова нової мечеті. Підготовчі роботи тяглися довго: завозили мармур, порфир, інші матеріали. Мечеть побудована вже після смерті Бейбарса — у 1287–1288 роках, у період правління в Єгипті султана Калкуна (1279–1290). Стіни її було оздоблено мармуром, стелю — порфиром; весь її зовнішній вигляд різко контрастував з непоказними домонгольськими будівлями, закликав зайти всередину. Цю мечеть бачив арабський історик Ібн-Батута, який відвідав Солхат у 30-х роках XIV ст. Він відзначав, що це місто «велике і красиве».

До 60-х років XIII ст. належить перша згадка про місто в арабських джерелах, де вказується, що там живуть половці, руси й алаїни. Монетний двір Солхата-Крима упродовж другої половини XIII — першої чверті XIV ст. забезпечував грошовим номіналом «крим» потреби торгівлі всього правого крила золотоординської держави. Завдяки піднесенню генуезької торгівлі та розташованому

поруч місту Кафа, Солхат стає значним торговим і ремісничим центром, посередником у тюрко-латино-візантійських взаєминах. Через Солхат-Крим відбуваються трансконтинентальні зв'язки між Західною Європою, Візантією, Центральною Азією і Китаєм (до Північної Індії). На ці контакти вказують знахідки золотих візантійських дукатів, срібних динаріїв Генуї, золотих і срібних візантійських монет, китайських бронзових монет і тканин, виробів із нефриту тощо [23]. За нотаріальними документами, із Солхата генуезькі купці вивозили шовк-сирець (із Середньої Азії — Хорезма та Ургенча, а також із Кавказу), шкіри, хутра (горностаї, білки з руських земель), рибу, сіль, зерно, «східні товари».

За часів темника Ногай в Солхаті карбують монету від його імені з легендою «Хан правосудний Нухай». На монетах не було дати, але, можливо, вони випускалися у 697–698 роках хіджри (1297–1299). Взимку 1297/8 р. у Криму було вбито онука жорстокого темника — Актadžу, який мав збирати данину. Це призвело до військової акції Ногай, в якій постраждав і Солхат-Крим. Але вже за хана Узбека відбувається піднесення Солхата. У 1314 р., у зв'язку з прийняттям Золотою Ордою ісламу як державної релігії, за наказом Узбек-хана будується нова мечеть. Вхід у мечеть Узбека прикрашено різьбленим порталом, внутрішній простір розділено трьома парами восьмигранних колон зі сталактитовими капітелями. У південній стіні влаштовано міхраб — молитову нішу, звернену на південь, немов відчинено двері в бік Мекки (святищенне місто всіх мусульман). У другій половині XV ст. Солхат-Крим під час феодальних смут було зруйновано. Наразі у місті Старий Крим мечеть повністю реставрована, збереглося медресе (мусульманська середня і вища школа, де готували служителів культу, вчителів навчальних шкіл, а також чиновників державного апарату) і будівлі талібів (учнів) — худжри. Археологи дослідили кладовище на Зеленій площі, де найраніші написи арабською, вірменською, татарською і тюркською мовами датуються 1291 роком.

Легендарні мечеті Куршун-Джамі (Свинцеву мечеть), а також Мюск-Джамі (Мускусну мечеть) поки що остаточно не локалізува-

ли [24]. Першою з них вважають залишки будівлі на перехресті сучасних вулиць Леніна та Дачної. Названо її так через те, що майстри при її зведенні заливали свинцем проміжки між каменями. З Мускусною мечеттю (за легендою, при будівництві в розчин замішували мускус) пов'язують залишки безіменної споруди на вулиці Садовій. Археологічного дослідження цих двох мечетей не проводилось.

У другій чверті XIV ст. джучидська монета, окрім Солхата, карбується в місті Азакі-Тані (сучасний Азов) на Дону. Солхат і Азак поєднувала добре налагоджена дорога з 18 станціями-ямами, що йшла з Кримського півострова узбережжям Азовського моря. Занепад Солхата-Крима відбувається після походу Тамерлана 1395 р. У XV ст. місто практично зникає зі сторінок італійських джерел.

Свідчення про міста Золотої Орди у Дністровсько-Дніпровському межиріччі вкрай обмежені. Писемні джерела та мапи XVI–XVII ст. вказують на існування в XIV ст. семи міст, що розташовувалися на торговельній магістралі Львів — Крим — Кафа [25]. Одне з них лежало поблизу гирла Дністра, на його лівому березі, біля сучасного села Маяки Біляївського району Одеської області. За джерелами, тут була переправа, що вела зі сходу до міста Аккерман (Монкастро, сучасний Білгород-Дністровський), біля неї стояв населений пункт із залишками мечеті й руїнами кам'яних будівель. Золотоординська назва міста не відома, археологічні дослідження пам'ятки не проводилися.

Шість населених пунктів золотоординського періоду (міст?) були в межах сучасної Миколаївської області. Одне з них розташовувалося на правому березі Південного Бугу, біля сучасного села Велика Мечетня Кривоозерського району. Від давнього міста збереглися залишки цегляних і кам'яних будівель і склепів. Золотоординська назва його не відома, археологічні дослідження пам'ятки також не проводилися. Другий пункт позначено в джерелах XVI ст. в районі злиття річок Кодима і Синюха (на межі Миколаївської та Кіровоградської областей). За свідченнями, тут є рештки будівель часів хана Узбека. В цьому місці також локалізується переправа через Південний Буг під назвою Вітовтів брід.

Третій пункт — городище Солоне на річці Солоній, правій притоці Гнилого Єланця, поблизу сучасного села Куйбишівка Єланецького району. В XIX ст. у балці Мечетній ще було видно фундаменти споруд, серед яких виділялася одна значна будівля. Золотоординська назва міста не відома, археологічні дослідження пам'ятки не проводилися. Четверте городище — Аргамаклі-Сарай — розташовано на правому березі річки Громоклій, правої притоки Інгула. Тут відзначено розвалини мечеті та значну кількість фундаментів будівель. Археологічні дослідження пам'ятки не проводилися. Городище Ак-Мечеть, за писемними даними XIX ст., лежало на правому березі Південного Бугу, поблизу села Акмечетка (з 1946 р. — село Прибужжя Доманівського району Миколаївської області). Шоста пам'ятка — городище Баликлей, що локалізується поблизу гирла річки Чичиклія, в місці злиття її з Південним Бугом. Можливо, городище стояло біля села Покровка Веселинського району Миколаївської області. На мапі 1771 р. тут позначено татарське селище-фортецю Чикчахлі, або Чичиклія (у перекл. з тюрк. — «Долина троянд»).

До їхнього числа завдяки археологічним дослідженням можемо включити ще дві пам'ятки із залишками цегляних і кам'яних споруд. Найпівнічніше «золотоординське» місто знаходилося у Східному Поділлі біля села Торговиця Новоархангельського району Кіровоградської області на річці Синюха. З 1997 р. Кіровоградським державним педагогічним університетом ім. В. Винниченка досліджується дуже цікавий археологічний комплекс — золотоординське місто середини XIV ст. На території пам'ятки відкрито ґрунтовий могильник, де серед речей трапляються предмети культового призначення, що вказують на християнське віросповідання їхніх власників. Знайдено залишки «монетного двору», керамічний водогін, опалювальні пристрої — тандири, що використовувалися як побутові печі.

Тандири були «типово середньоазіатським винаходом», характерним для багатьох золотоординських міст Поволжя, Закавказзя, Ірану, Молдови і Криму. На території України вони з'явилися саме у «золотоординських» містах, не притаманні місцевій культурі. У тандирах випікали хліб, готували їжу, ними опалювали житло.

Одним з найцікавіших археологічних об'єктів є залишки цегляної лазні — «хаммам» (від араб. «хамма» — обігрівати). Під підлогою лазні мала систему обігрівальних каналів — «канів» (горизонтальних димоходів, якими подавалося тепле повітря), розташованих хрестоподібно. Такий тип лазень був поширений у багатьох золотоординських містах, а його появу пов'язують із впливом мусульманського Азербайджану.

Срібні монети, знайдені на пам'ятці, належать до правління ханів Узбека і Джанібєка, Бердібека, Кульни і Навруза [26]. Мідні монети наслідують поширений тип джучидського пула з квітковою розеткою і легендою «Карбування Сарая ал-Джедід». Подібні наслідування могли карбуватися у багатьох містах, зокрема і в Торговиці. Їхню появу можна пояснити зупинкою притоку монет регулярного карбу в другій половині 50-х — 60-х роках XIV ст. — часу внутрішньої кризи в Золотій Орді.

Населення міста було поліетнічне, що цілком природно на порубіжжі. Значними є монголоїдні домішки, здебільшого серед жінок. Відчутні салтово-маяцькі (аланські), болгарські, кочівницькі (попередніх епох) впливи на загальному фоні слов'янського населення [27]. Цікаво, що антропологічний тип торговицького археологічного комплексу близький до типу з козацького цвинтаря кінця XVI — початку XVII ст. у місті Чигирині та збірних серій українців різних земель XVII–XIX ст. [28]. Дослідження цього археологічного комплексу також має велике значення для розуміння історичної ситуації у регіоні в другій половині XIV ст., а саме — битви на Синіх Водах 1362/3 р. між литовським князем Ольгердом і трьома монгольськими беками. Після розгрому монгольських загонів владу адміністрації Золотої Орди на Поділлі було ліквідовано [29].

На правому березі Дніпра, біля Таванського перевозу, стояло ще одне городище — Тягинське (острів поблизу села Тягинка Бериславського району Херсонської області). Пам'ятку вивчав у 1914 р. директор Херсонського музею В. Гошкевич. Дослідник датував її XIV–XVI ст. і вважав відомою за писемними джерелами «Вітовтовою митницею». Тут було відкрито залишки валу і рову, декілька бу-

дівель з вапняку, частину якого оздоблено барельєфами, а також піч, складену з цегли-сирцю «золотоординських розмірів». Біля городища В. І. Гошкевич дослідив також курганий могильник з 12 насипів, де виявлено 15 поховань XV ст., які приписують мусульманам [30]. Відзначимо, що кераміка, вироби із заліза і кістки Тягинського городища мають аналогії серед знахідок золотоординських пам'яток Північно-Західного Причорномор'я, Криму, Закавказзя, Поволжя, давньоруських поселень Надпоріжжя.

На Лівобережжі Дніпра, у Степовому Подніпров'ї, в межах сучасної Дніпропетровської області золотоординських міст поки що не виявлено, однак відомі топоніми Мечетна, Ново-Мечетна, Гапоно-Мечетна. «Книга Большому Чертежу», складена у 1630-х роках, відзначає залишки мечеті в цій місцевості (територія сучасної Дніпропетровщини): «А нижче Вовчих Вод пала в Самарь ріка Бик, від Вовчих Вод верст з 10. А між Вовчими Водами і Биком мечеть татарська кам'яна, сажнів вона з 20; а лісу з тих місць до Перекопу нема. А уверх по Бику шлях Муравський» [31].

Маємо також свідчення про мечеті південніше, на території Запорізької області, де є назви «Мечетна, Мечетний». Так, на річці Жеребець (колишня Мечетна), правій притоці річки Конка (впадає у Дніпро) знаходились залишки будівель «татарського часу»: «А в річку у Московку пала ріка Кінські Води, а витекли Кінські Води із-під Муравського шляху проти Молочних Вод. А по правій стороні Кінських Вод, від Дніпра 60 верст, 7 кешенів татарських мечетей» [32]. Московські посли В. Тяпкін і М. Зотов, які їхали до кримського хана у 1680 р., бачили на притоці річки Конки — Овечих Водах (Мечетна?) — руїни будівель, що належали колись «кримському хану Мамаю»: «капишні і хатні старі житла кримських татар, які від давніх років зруйнувалися вщент, лише збереглась одна кам'яна башта».

На початку 1950-х років біля села Кірово Оріхівського району Запорізької області було випадково знайдено залишки керамічного водогону та випалену цеглу. Мапи XVIII ст. фіксують тут мечеті, частина будівельного матеріалу (цегла) з яких пішла на спорудження

фортець Нової дніпровської укріпленої лінії по річці Конка в 1770-х. Навпроти цієї пам'ятки, на лівому березі Конки, стояла ще одна — Мечеть-могила. Цікаво, що до 1865 р. село, розташоване тут, називалося Аулом та було побудовано на місці якихось «татарських споруд». Виявлено залишки двох будівель з фундаментом із вапнякових плит і цегляними стінами, облицьованими кольоровими майоліковими кахлями. Це може свідчити, що тут стояли якісь громадські споруди — мечеть і мавзолей. Частину плит оздоблено різьбленим рослинним орнаментом, глазуровані кахлі вкриті поливою бірюзового, синього, жовтого і білого кольорів.

У 1903–1905 роках директор Катеринославського (сучасний Дніпропетровськ) музею Д. І. Яворницький на лівому березі річки Конка, біля села Веселе Мелітопольського повіту Таврійської губернії (сучасне село Веселянка Запорізької області) дослідив пам'ятку, визначену як «тюрксько-татарське» городище XIII–XIV ст. [33]. Опис пам'ятки відсутній, а знахідки, що надійшли до Катеринославського музею ім. О. М. Поля, склалися з оброблених кам'яних плит, квадратної цегли, фрагментів полив'яної та неполив'яної гончарної кераміки, обладунку коня. Серед нумізматичного матеріалу відзначимо монети ханів часів «великої зам'ятні» — Кільдібека і Мухаммед-Булака карбування міст Азака та Орди [34].

На південному краї острова Хортиця, поблизу відомого за часів Київської Русі «Протолчого броду», у 1989–1990 роках частково досліджувалось городище другої половини XIV — початку XV ст. На поселенні простежено залишки валу, що складався з піщового ґрунту, укріпленого плетеними з лози заповненими землею чи піском «кошами». Цегла-сирець з однієї споруди мала характерні для золотоординського часу параметри. Виявлено також заглиблену в землю юрту. Керамічні вироби з городища походять із Поволжя і Волзької Булгарії, Придністров'я. Знайдено фрагменти чавунних казанів і золотоординські монети ханів Джанібєка і Кільдібека.

Протягом існування пам'ятка двічі зазнавала знищення. Перше з них пов'язано з боротьбою темника Мамая і хана Кільдібека в 1361–1362 роках, коли на городищі з'являються укріплення

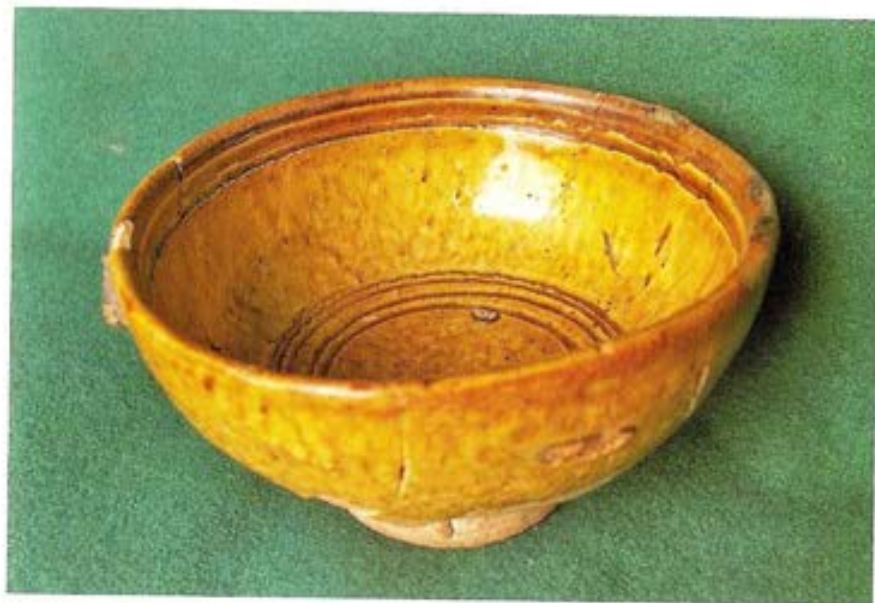

і вали. В 1363 р. литовський князь Ольгерд доходить до Дніпра, Мамай обирає своєю ставкою Кучугурське городище. В цей період укріплення на острові Хортиця руйнуються, але потім знов відновлюються. У 1395–1396 роках городище розгромив середньоазіатський правитель Тимур, а в 1399 р. тут виникає литовська митниця. Життя на поселенні продовжується і на початку XV ст. [35].

Найбільш значне в пониззі Дніпра місто — «Орду», відоміше в літературі як Кучугурське городище, лежить в урочищі Великі Кучугури, за 30 км на південь від міста Запоріжжя. Свідчення сучасників про пам'ятку відсутні, перші згадки відносяться до кінця XVI ст. Австрійський дипломат Еріх Лясота під 1594 р. згадує в дніпровських плавнях Великого Лугу місто Курземал, де проживало татарське населення: «... пройшли повз Конку, яка тут вперше з'єднується з Дніпром і разом з ним утворює острів, де і стоїть давнє городище Kurzemal. В «Книге Большому Чертежу» відзначається, що «нижче Московки пала в Дніпро річка Чекра; да нижче Московки 30 верст, з Кримської сторони 30 верст, на Дніпрі городок Мамай Сарай» [36]. Російський інженер С. І. Мишецький називає у 1740 р. в пониззі Дніпра понад 20 пунктів, що належали «колишнім татарським власникам», ногайцям, «франкам», або «татарському хану Мамаю». За його свідченнями, «при впадінні річки Кінської у Дніпро було давнє місто, що називалося Замик (Самис), де була попередніх Татарських володарів столиця, і в тому місті було 700 мечетей».

У 1953 р., напередодні створення Каховського водосховища, на площі 10 га було досліджено рештки міста. На його території розкопано мечеть з мінаретом, лазню, багатокімнатний будинок та інші споруди, залишки керамічного водогону. Мечеть із колонним залом зведено з цегли, до її західної частини прибудовано мінарет заввишки близько 5 метрів. Лазня з дерев'яними стінами обігрівалася цегляною піччю. Під цегляною підлогою простежено опалювальну систему хрестоподібної форми з горизонтальними каналами, як і в лазні з Торговицького комплексу на Кіровоградщині.

Досліджено залишки господарчо-житлових комплексів ремісників. Житла обігрівалися звичайними для золотоординських бу-

Піала, XIV ст., могильник Мамай-Сурка (с. Велика Знам'янка, Кам'янсько-Дніпровський район Запорізької області)

Бронзовий браслет XIV ст. з городища Великі Кучугури (місто Орду)

Спорядження коня, перша половина XIV ст., могильник Мамай-Гора

Золотий перстень

Джучидські монети XIV ст.

Кам'яна курильниця, XIV ст., городище Великі Кучугури

Хулагу-хан відпочиває
Із середньовічного манускрипту

Борте Уюн, перша дружина
Чингісхана

Монгольський воїн з трофеями XIII ст. Китайський малюнок

РІК ЗАСНУВАННЯ – 1907

Україна

Журнал на всі часи

Кожен наступний завжди цікавіший!

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ НАЙСТАРІШИЙ ВІТЧИЗНЯНИЙ ЧАСОПИС В КОЖНОМУ ПОШТОВОМУ ВІДДІЛЕННІ УКРАЇНИ, А ТАКОЖ В ПЕРЕДПЛАТНИХ АГЕНЦІЯХ:

«Самміт» (044)254-50-50;
«Бліц-Інформ» (044)205-51-69; 205-51-50;
Фірма «Періодика» (044)278-00-24; 278-61-65;
ТОВ «Фірма «Меркурій» м. Дніпропетровськ – (056) 744-74-22, 778-52-86 (головний офіс), м. Київ (044) 249-98-88, 248-88-08;
ПА «KSS» (044) 270-62-20;
НПП «Ідея» м. Донецьк (062) 381-09-32, 304-20-22 (головний офіс), м. Київ (044)204-36-34.

ПЕРЕДПЛАТНІ ІНДЕКСИ:

74493 – для всіх категорій населення та юридичних осіб, мова українська;
99003 – для пільгових категорій населення – ветеранів ВВВ та праці, героїв війни, інвалідів 1 та 2 групи, мова українська;
99426 – для всіх категорій населення, мова російська.

ВАРТІСТЬ ПЕРЕДПЛАТИ НА 2008 РІК:

на 1 місяць	74493*	6,43 грн.
	99003*	5,43 грн.
	99426	6,43 грн.
на 3 місяці	74493	18,94 грн.
	99003	15,94 грн.
	99426	18,94 грн.
на 6 місяців	74493	36,88 грн.
	99003	30,88 грн.
	99426	36,88 грн.
на 12 місяців	74493	72,96 грн.
	99426	72,96 грн.
	99003	60,96 грн.

дівель канами із суфами (лежанками). Поряд виявлено значну кількість оброблених кісток тварин і фрагментів бронзи, що може свідчити про існування ремісництва. Чимало знайдених тесел вказує на поширення деревообробного промислу серед мешканців міста. Цікаві дослідження багатокімнатного будинку палацового типу, що займав площу 487 м². У житловому блоці налічувалося три кімнати із суфами-лежанками і вбудованими в них печами. Підлогу центральної кімнати викладено кам'яними плитами, на стінах — рельєфний орнамент з малюнками золотою і рожевою фарбами.

Дослідження дозволили археологам зробити припущення, що в центрі міста розмішувались великі цегляні будівлі, які належали заможній частині городян; у східній — легкі глинобитні споруди — житла і майстерні менш забезпечених верств населення. Багатокімнатний будинок палацового типу, скоріш за все, належав маєтному власнику. Місто було столицею Мамаєвої Орди у 1360–1380-х роках. Тут карбувалася монета від імені двох підставних ханів: темника Мамая-Абдуллаха і Мухаммед-Булака. На легендах монет трапляються різні назви міста: «Орду» (ставка), «Орду ал-Джедід» (Нова ставка), «Орду ал-Муаззам» (Найвеличніша ставка). На існування у місті монетного двору вказують знахідки срібних злитків — «саумів». Зі злитка, що дорівнював приблизно 200 грамам, виготовляли певну кількість монет, залежно від курсу. Від італійської назви злитків «саум, сум», можливо, пішло українське «сума» в значенні «певна кількість».

Місто Орду відігравало значну роль у транзитній торгівлі. Знайдені тут речі походять із Поволжя, Подоння, Середньої Азії, Ірану. Цікавими є фарфорові посудини з Китаю, що отримали в Європі назву «селадони». Вони виготовлялися лише в одній провінції Китаю — Люнцзоань (Лунцзоань-яо). Вироби з міста Орду мають аналогії серед керамічної колекції ранньомінського фарфору (кінець XIV — початок XV ст.), а також юаньського посуду XIII–XIV ст. Значний відсоток металевих дзеркал складають вироби поволзьких міських центрів, середньоазіатських, китайських і корейських

Дзеркала з міста Орду

дено срібну пайзу часів хана Абдуллаха (1362–1369).

Знам'янське городище, відоміше як пам'ятка скіфської доби і розташоване біля сучасного міста Кам'янка-Дніпровська Запорізької області, вперше згадується в документах у кінці XVI ст. Про городище, що мало місцеву назву «Мамай-Сурка», в 1594 р. пише посол австрійського імператора Рудольфа II Еріх Лясота, відправлений до запорізьких козаків: «... Того ж дня [йшли] до Мамай-Сурки (Мамайсурса), старого городища, де збереглися залишки валів старої фортеці на татарському боці» [37].

Посилаючись на дані, що записав С. І. Мишецький зі слів запорізьких козаків, історики XVIII–XIX ст. розповідали легенду про Білозерську царівну: «Неподалік від широкого озера, що називається

майстрів. До числа імпортованих належать бронзові ступки, які використовувались у фармацевтиці й походили з Ірану. Скоріш за все, з Афганістану привезено кам'яні курильниці (кальяни?). Отже, значна площа міста, монументальні будівлі на його території свідчать про те, що воно відігравало важливу роль для степового регіону в межах Дніпра і Волги, було адміністративно-політичним центром величезної області за часів темника Мамаєва.

У пониззі Дніпра відомі знахідки і топоніми, пов'язані з перебуванням Мамаєвої Орди на землях сучасних Дніпропетровської, Запорізької і Херсонської областей та степових районів Кримського півострова. Так, у 1845 р. під час повені на Дніпрі поблизу села Грушівка Катеринославської губернії було випадково знай-

ся Білозерським лиманом, жила колись князівна Білозерка. Була вона дуже вродлива. Про її красу ходила слава світом. Покохав Білозерку якийсь цар Мамай, що прийшов із військом і став на горі поблизу теперішньої Знам'янки. Залицання його були марними. Тоді він задумав оволодіти князівною в бою і почав стріляти по її місту з гармат. Хитра князівна, щоб уникнути полону, вирядила до Мамаєва послів. Ті мали заявити, що Білозерка скоряється і дає обіцянку вийти за царя заміж. Це було під вечір. Щасливий Мамай, сп'янівши від солодких обіцянок, улаштував бенкет усьому військові. А князівна під покровом ночі посадила на кораблі своїх воїнів, підняла вітрила і попливла по Дніпру вгору. Коли вранці Мамай побачив свою помилку, то князівни вже й сліду не було. Гору ту, де стояв зі своїм військом Мамай, люди називали Мамайсуркою» [38]. Цей місцевий переказ про «франкську царицю-християнку» Сурку-Білозерку і «хана» Мамаєва дуже вплинув на розуміння всієї пам'ятки. Одні дослідники вважали, що назва поселення «Мамай-су» була присвоєна Білозерській балці тому, що тут здавна знаходились «ауди ногайських мурз Мамаєвського роду»; інші вважали, що городище «було татарським за своєю будовою та речами [...], подібним до колишньої столиці Золотої Орди Сарая».

При дослідженні укріплень внутрішнього валу виявлено шматки цегляної стіни. На думку фахівців, «цегла-сирець незвична для Степової Скіфії, оскільки основою скіфської степової

Курильниця з міста Орду

фортифікації був земляний вал. Сирець міг бути запозичений в Ольвії». Пізніше тут розкопали три з чотирьох «курганів», під якими виявили значні цегляні будівлі золотоординського періоду, які стояли безпосередньо на скіфському культурному шарі. За знайденою на рівні одного з фундаментів будівлі монетою хана Абдуллаха всі цегляні споруди віднесено до 1360-х років. Незначна насиченість культурного шару обумовила висновок, що в золотоординський період на цьому місці були лише поодинокі будівлі, а загалом городище не було заселене; ці залишки відносяться до сторожового пункту, спорудженого монголами для охорони переправи [39].

Директор Мелітопольського музею Д. Я. Сердюков у 1899–1900 роках провів розкопки на Кам'янських кучугурах (сучасна пристань м. Кам'янка-Дніпровська Запорізької області), де виявив залишки будівель і жител з обпаленої цегли, цегли-сирцю «татарського типу», каміння та дерева, джучидські монети. У 1929 р. співробітник музею Нікопольського району Ф. М. Кіранов поновив дослідження на дюній частині Кам'янського городища. На жаль, після його смерті (він був репресований) щоденники і креслення розкопок не збереглися. У 2001 р. тут випадково знайдено центр виплавки чавуну (плавка чавуну у Північному Причорномор'ї належить до XIV ст.). Імовірно, мешканці цього поселення, що лежало в межах Кам'янського городища скіфської доби, могли використовувати ці вали і за часів Золотої Орди. Випадки вторинного використання укріплень раніших періодів добре відомі на давньоруських пам'ятках Середнього Подніпров'я в XII–XIII ст.

Число золотоординських поселень у степовій частині сучасної України можна продовжити: урочище Мечетне і «Городиско» на річці Конка Запорізької області, річка Мечетний Каір у Херсонській області та інше. Але поки що вони чекають на своїх дослідників. Перш за все, дені пам'ятки свідчать, що в регіоні у другій половині XIII — першій половині XV ст. проживало осіле населення, певну частину якого складала слов'янська людність. Тому вивчення залишків золотоординської культури важливе з огляду на долю насе-

лення України у буремні часи, ця тематика довгий час була небажаною для дослідників.

Пам'ятки тієї культури зосереджувались на важливих торговельних пунктах: перевозах через річки, шляхах і мостах, що спростовує думку про належність цієї території до Дикого Поля, де відсутні осілі мешканці. Перебуваючи в постійних контактах, кочові народи засвоювали у приїжджих племен містобудування, прикладне мистецтво тощо. Згадки про золотоординські часи збереглися у топонімії України, місцевих легендах і переказах запорізького козацтва.

Література

1. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. — К.: Либідь, 1993. — С. 232.
2. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. — М., 1957. — С. 54.
3. Там же. — С. 58.
4. Там же. — С. 78.
5. Там же. — С. 138, 146–147.
6. Могитич І. Р., Могитич Р. І. Особливості техніки мурування і архітектурних форм Галицько-Волинського зодчества (X–XIV ст.) // Археологія. — 1990. — № 4. — С. 65–66.
7. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. — М., 1957. — С. 46–48.
8. Там же. — С. 82.
9. Козубовський Г. А., Івакін Г. Ю., Чекановський А. А. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–1989 роках // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 років — К.: Наукова думка, 1993. — С. 259–260.
10. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. — М., 1957. — С. 88.
11. Там же. — С. 89.

12. Фронджуро М. А. Раскопки в Судак // Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма. — К.: Наукова думка, 1974. — С. 150.

13. Гончар В. М. Археологічні дослідження колишнього митрополитичного саду Києво-Печерської лаври у 1987–1988 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 167–185.

14. Ивакин Г. Ю. Связи Киева с Византией во второй половине XIII — XIV вв. // Южная Русь и Византия. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 45.

15. Строчкова Л. Золотоординський скарб з Василитців // Пам'ятки України: історія і культура. — 2006. — Річник 38. Спецвипуск. — С. 34–43.

16. Федоров-Давыдов Г. А. Курганы, идолы, монеты. — М.: Наука, 1968. — С. 141.

17. Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. — К.; Полтава: Археологія, 2004. — С. 22–23.

18. Супруненко О. Б., Артем'єв А. В., Маєвська С. В. Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошиного: Наукове видання. — Київ; Полтава: Фірма «Техносервіс», ВЦ «Археологія», 2005. — С. 13–58.

19. Котляр Н. Ф. Монеты Владимира Олеговича // Нумизматика и сфрагистика. — 1971. — № 4. — С. 65.

20. Козубовский Г. Центры монетной чеканки на Украине в XIV в. (Киев, Новгород-Северский, Орда) // Materiały III Międzynarodowej Konferencji «Mennice Między Bałtykiem a Morzem Czarnym — Wspólnota Dziejów Surrasł». — Warszawa, 1998. — С. 33.

21. Козубовський Г. Проблема датування українських старожитностей XIV–XV ст. за монетними знахідками // Північне Причорномор'я і Крим в добу середньовіччя (XIV–XVI ст.): Мат. міжнар. наук. конф. — Кіровоград, 2006. — С. 54–55.

22. Старокадомская М. К. Солхат и Каффа в XIII–XIV вв. // Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма. — К.: Наукова думка, 1974. — С. 165.

23. Крамаровский М. Г. Джучиды и Крым: XIII–XV вв. // МАИЭТ. — Симферополь, 2003. — Вып. 10. — С. 511–525.

24. Домбровский О. И., Сидоренко В. А. Солхат и Сурб-Хач. — Симферополь: Таврия, 1978. — С. 34.

25. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. — М., 1985. — С. 82–84.

26. Бокій Н., Козир І. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. — К., 2003. — С. 45–46.

27. Бокій Н., Козир І., Позивай Т. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиця на Кіровоградщині // Північне Причорномор'я і Крим в добу середньовіччя (XIV–XVI ст.). — К., 2003. — С. 4–18.

28. Ливінова Л. Населення Центральної України доби середньовіччя за антропологічними матеріалами // Північне Причорномор'я і Крим в добу середньовіччя (XIV–XVI ст.): Мат. міжнар. наук. конф. — Кіровоград, 2006. — С. 90.

29. Моця О. Синьоводська битва 1362 р. в контексті майбутніх досліджень // Північне Причорномор'я і Крим в добу середньовіччя (XIV–XVI ст.): Мат. міжнар. наук. конф. — Кіровоград, 2006. — С. 92–96.

30. Гошкевич В. И. Летопись музея за 1914 год. — Херсон, 1916. — Вып. 6. — С. 2–12.

31. Книга Большому Чертежу / Подгот. к печ. К. Н. Сербиной. — М.; Л., 1950. — С. 65.

32. Там же. — С. 110.

33. Эварницкий Д. И. Дневники раскопок // Труды XIII АС. — М., 1907. — Т. 1. — С. 146–147.

34. Каталог Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля. Археология и этнография. — Екатеринослав: Типогр. Губернского земства, 1910. — С. 97–99.

35. Ильинский В. Е., Козловский А. А. Золотоординское поселение на о. Хортица // ДСПК. — 1993. — Т. 4. — С. 250–263.

36. Книга Большому Чертежу. — М.; Л., 1950. — С. 111.
37. Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // Жовтень. — 1984. — №10. — С. 108.
38. Савур-Могила. — К., 1990. — С. 204–205.
39. Погребова Н. Н. Средневековые памятники на скифских городищах Нижнего Днестра // КСИА. — 1962. — Вып. 89. — С. 15–16, 21.

Розділ 7

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ЗОЛОТОЇ ОРДИ

Особливості розвитку степового регіону України у складі Улусу Джучі (середина XIII ст.)

Як відзначалося, старший син Чингісхана Джучі, отримавши у свій улус землі кипчаків (Дешт-і-Кипчак), до своєї смерті (у лютому 1227 р.) був номінальним володарем цих територій. Лише після остаточного розгрому у 1236–1241 рр. його сином Бату великий євразійський степ опинився під контролем монголів.

У 1242–1243 роках хан Батий заснував нове державне утворення — Улус Джучі зі столицею Сарай-Бату в нижній течії Волги. Тоді ж Улус Джучі розділився на два крила — Кок-Орду та Ак-Орду (власне Золоту Орду писемних джерел XVI ст.), які стали самостійними володіннями ханів Орда-Ічена та Батия. Проте до часів «великої зам'ятні» початку 1360-х років Кок-Орда значною мірою залежала від політики Ак-Орди. Територія всього степового регіону сучасної України увійшла до складу західного крила Улусу Джучі (Ак-Орди) і подальші етнокультурні процеси та зміни в цьому регіоні залежали від політики монголів.

З часу утворення Золотої Орди умови існування населення означених територій були неоднакові. В цей період іде процес розподілу земель між монголами для кочовищ, який завершується приблизно в першій половині 50-х років XIII ст. У 1253 р. Гільом Рубрук, що їхав через Дешт-і-Кипчак, констатував уже усталену систему кочового життя у причорноморських степах. Економічним центром правого крила золотоординської держави з 60-х років XIII ст. стало місто Солхат-Крим. Писемні свідчення про знищення монголами половецької родової аристократії дають змогу стверджувати, що у другій половині XIII — XIV ст. заселення Середнього Подніпров'я йшло, можливо, з півдня — із районів річки Молочної та нікопольської течії Дніпра, що вилюдили в цей період. Але, як бачимо з аналізу поселень та поховальних пам'яток, хоча населення різко поменшало, проте воно і далі жило там само. Що ж до монгольського етнічного компоненту (з власне монгольським культурно-історичним пластом) у ранньоджучидський період (перша половина — 50-ті роки XIII ст.), то він практично невловимий. До власне монгольських можна зарахувати поховання на острові Березань, біля сіл Терпіння під Мелітополем і Карги Херсонської області (здійснені після повернення військ Батия із Західної Європи). Незначну монгольську міграцію в Половецький степ відзначав і арабський письменник ал-Омарі.

Водночас деякі дослідники вважають, що роль половців в історії Золотої Орди сильно перебільшена: «проблема етнічної ситуації в Дешт-і-Кипчаку — не в кількості татар, монголів або кипчаків, а в суті етносоціальних та етнокультурних процесів, які відбувалися в Улусі Джучі у другій половині XIII ст. ...» [1]. Попри жорстку політику щодо половців, значна їх частина увійшла до складу монгольських військових об'єднань. Але була і зворотна міграція кипчаків у рідні степи, на що красномовно вказують їхні поховання у Північному Приазов'ї (Виноградне, Шелюги, Ботієво тощо). На матеріалах «Чингульського хана» третьої чверті XIII ст. фіксується повернення орди половецького хана Тігака в степи межиріччя Дніпра і Дону. Осіле населення, скоротившись чисельно, і далі

жило на цій території, вступаючи в контакт із завойовниками. Збереженню основного масиву осілої людності сприяло вигідне стратегічне положення цього мікрорегіону — важливі сухопутні торгові шляхи, що проходили через броди порожистих річок і вимагали обслуговування та знавців переправ.

Кочовища половців концентруються в долинах річок, незначна частина кипчаків під впливом осілого населення і через втрату великої кількості худоби і пасовиськ починає осідати. Крупних поселень до 60–70-х років XIII ст., мабуть, через наслідки Батієвої навали, не виникає. Осіле населення бере участь у посередницькій торгівлі, займається обслуговуванням переправ, землеробством і скотарством. Крім зворотної кипчацької міграції, значного переміщення населення в степовий регіон в перші десятиріччя існування Улусу Джучі за археологічними даними не бачимо.

Темник Ногай і перший розкол у Золотій Орді

Від початку Золота Орда не була суверенною державою, а підпорядковувалася великому кагану зі ставкою у Монголії (у столиці Каракорум). Але вже у 60-ті роки XIII ст. імперія Чингісхана почала розпадатися, правителі Каракорума у 1260 р. перебралися на територію Китаю, у Ханбанлик (сучасний Пекін), а ординські улуси встали на шлях відкритого суперництва. Смерть великого кагана Мунке 1259 р. призвела до боротьби за престол. Це протиборство між царевичами Хубілаєм та Аріг-Бугою принесло перемогу першому. Хан Берке, який правив у цей час в Золотій Орді (1256/7–1266) та підтримував Аріг-Бугу, не визнав Хубілая за верховного правителя. Отже, 1259 р. Золота Орда стала незалежною державою, Берке укріпився в Поволжі та заснував нову столицю — Сарай-Берке.

У Північно-Західному Причорномор'ї кочувала тоді орда беклярібека (темника) Ногая. Він був онуком Чингісхана від Буфала

(Мувала) — побічного сина великого хана, і тому не міг претендувати на ханський трон. На думку вчених, Буфалу ще за часів Батия були надані в улус землі між Дніпром і Дністром, а в другій половині XIII ст. вони дісталися Ногаю. Піднесення Ногая відбулося під час війни на Кавказі між Джучидами і Хулагуїдами (1262–1266). Саме в цей час із Північного Кавказу Ногай переселив частину аланського населення у межі свого улусу. До того ж, деякі аланські князі могли перейти на бік беклярбека після розгрому у 1277 р. ханом Менгу-Тимуром аланського міста Дедаков на Північному Кавказі. В 1278 р. Ногай організовує перший похід на Таврійський (Кримський) півострів і, можливо, також переселяє частину аланів на свої землі. У складі його орди в цей час писемні джерела згадують саме північнокавказьких аланів-асів (на відміну від причорноморських аланів у Криму).

Однак безпосередня влада темника Ногая поширювалася лише на територію від межиріччя Дону і Дніпра до Олта — лівої притоки Дунаю на заході, і обмежувалася на півночі передгір'ям Карпат, межею Золотої Орди з Руссю. У 1270-х роках Галицьке Пониззя складало ядро володінь Ногая. Ці землі Ногай підпорядкував своїй владі ще в 60–70-х роках XIII ст., під час походів ординських військ на Візантію і Болгарію, використовуючи посаду ханського воєначальника. Центром улусу Ногая було Нижнє Подунав'я зі ставкою в Ісакчі (територія сучасної Молдови).

Утворення улусу Ногая, що незабаром набув значення другого військово-політичного центру Золотої Орди, посилює залежність від нього Південно-Західної Русі, економічні й військові ресурси якої використовували в зовнішньополітичних акціях, насамперед проти Литви і Польщі. Надходження данини і допоміжних військ з Галицько-Волинського князівства посилювало політичну могутність ординського темника.

Після смерті бездітного хана Берке 1266 р. у Золотій Орді почалися династичні усобиці, в яких Ногай брав безпосередню участь. Від початку 70-х років XIII ст. він виступає в міжнародних відносинах як самостійна політична сила, називаючи себе в офіційних

документах «царем», тобто ханом. Так, вже в 1270–1271 роках він почав безпосередньо листуватися з єгипетським султаном ал-Малік аз-Захіром Бейбарсом; у 1273 р. узяв собі за дружину побічну дочку візантійського імператора Михайла VIII Палеолога Єфросинію, що дало йому привід втручатися у справи Візантії, Болгарії та Сербії. На початку 80-х років XIII ст., відразу ж після смерті Менгу-Тимура, Ногай виступив у ролі самостійного правителя, внаслідок чого в Золотій Орді фактично встановилося двовладдя. Руські князі Південно-Західної Русі за цих умов орієнтувалися на один з ординських центрів, користуючись його підтримкою і військовою допомогою.

Завдяки Ногаю, на золотоординський престол було посаджено хана Тула-Менгу (1282–1287), що порушило заповіт про престолонаслідування. Протягом його правління державними справами фактично займався Ногай. Після смерті Тула-Менгу влада переходить до хана Тула-Буги (1287–1290), з яким у Ногая виник конфлікт під час західного походу 1287 р. (в цьому поході брали участь військові дружини Галицько-Волинського князівства). Стосунки між Галицько-Волинським князівством і Золотою Ордою прямо залежали від напруженої боротьби наступного хана Токти проти Ногая.

Узурпація влади Ногаєм наприкінці XIII ст. згуртувала нащадків Батия навколо Токти. Не знайшовши підтримки серед місцевої феодалної верхівки, він звернувся по допомогу до Хулагуїдів — ворогів Джучидів. Це відштовхнуло від Ногая навіть тих, хто його ще підтримував. З переходом більшості монголів на бік Токти, він міг спертися лише на половців і аланів — останні залишалися, за писемними даними, «вірними сподвижниками Ногая». Тому цікавий похід Ногая на Кримський півострів в кінці 1298 — на початку 1299 р. після того, як його онука Актаджу, посланого збирати податки, було вбито у Солхат-Криму. В цей час на півострові між генуезцями і венеціанцями йшла громадянська війна за сфери впливу.

На півострів вторглося «велике військо», яке пограбувало Сарикермен (Херсонес), Кирк-Ері (Чуфут-Кале) та Керч, населення міст — мусульманських, аланських й франкських (в тогочасній літературі франками називали генуезців і венеціанців, або взагалі всіх

західноєвропейців) купців, що підтримували Токту, було забрано в полон. За писемними свідченнями, 7 грудня 1298 р. темник Ногай підійшов до Судака та спалив його, з міста було виведено його прихильників, що складали третину населення, решту ж мешканців убито. В «прихильниках» Ногая, можливо, слід вбачати північно-кавказьких аланів, які в золотоординські часи займали значну частину Кримського півострова. За свідченнями дослідників, у період, коли Нижній Дон був ареною боротьби між монголами та половцями, міграційні хвилі з Північного Кавказу спрямовувались на захід, у степи Північного Причорномор'я і Крим. Частина аланів-асів навіть досягла Угорщини та Балканського півострова. З 20-х років XIII ст. алани неодноразово зверталися по допомогу до єдинорівців — грузинів та візантійців. Ще в 1276 р. Константинопольський Собор розглянув питання про «дезурбанізацію і депопуляцію» (тобто переселення) з Аланії в сторону «Скіфії і Сарматії» — Криму й Приазов'я.

Можливо, темник Ногай розселив якусь частину північнокавказького аланського населення в кінці XIII ст. в пониззі Дніпра, що підтверджується матеріалами окремих некрополів, які залишило осіле населення в цій місцевості. Отже, у 1260–1290-х роках у Північному Причорномор'ї з'являється нове християнське населення — північнокавказькі алани (аси, яси давньоруських літописів). Вступаючи в контакт із місцевими осілими мешканцями, основу яких складали слов'яни і нащадки населення Хазарського каганату (розгромленого київським князем Святославом у 965 р.) — алани і болгари, переселенці осідають в місцях їхнього компактного проживання, що відбулося на зростанні числа поселень, їхній площі та характерному наборі речей.

У боротьбі між Ногаєм і Токтою перемогу одержав царевич Токта (1290/1–1312), який, проводячи самостійну внутрішню і зовнішню політику, вступив у протиріччя з Ногаєм. Перша битва між ними відбулася в кінці 1298 — на початку 1299 р. в пониззі Сіверського Дінця і принесла перемогу Ногаю. Виклик Ногая Токті — «мої коні хочуть пити з Дону» — справдився. Однак Токта

повернувся у Поволжя та зібрав значну військову силу. Вирішальна битва між ними, за свідченням сучасників, відбулася в «місцевості Куқанлик» (сучасна Одеська область), 699 р. хіджри (28.IX.1299–15.IX.1300). Війська Ногая було розбито, а сам він загинув від руки руського воїна.

Південноруські князівства наприкінці XIII ст. були втягнуті у міжусобну феодалну війну в Золотій Орді, причому, як підказує хід подій, на боці Ногая. Однією з перших жертв протиборства між Токтою і Ногаєм стало Київське князівство, яке спустошили ханські війська під час походу на Правобережжя Дніпра. Про якісь політичні потрясіння тієї пори в Києві згадують літописи у зв'язку з перенесенням у 1300 р. митрополичої кафедри з Києва до Володимира-на-Клязьмі. Справжня причина переїзду митрополита Максима в столицю Володимирського князівства полягала не у зменшенні доходів церковної кафедри, а у новій розстановці політичних сил після 1300 р., поразки Ногая. Відтоді більш як на чверть століття уривається інформація літописів про Середнє Подніпров'я, що не дає змоги точно визначити політичний статус Києва в ці роки.

Зростання могутності Золотої Орди в першій половині XIV ст.

Після перемоги хана Токти над Ногаєм і відходу на схід ханських військ, колишній улус беклярбека поринає у боротьбу за наслідування, а саме, між Джекою (Чекою) та Тураєм — сином та онуком Ногая. Лише у 1303–1304 роках люди Ногая визнали над собою владу Токти. В умовах розгрому улусу Ногая і тривалої феодалної анархії серед місцевої кочової аристократії, нездатності ханської влади упоратися із сепаратистськими тенденціями і встановити достатньо ефективний військово-політичний контроль над правим крилом Золотої Орди галицько-волинські князі, діючи, можливо,

спочатку за санкції хана Токти, але на користь Галицько-Волинської Русі, взяли активну участь у придушенні руху опозиційних ханській владі угруповань золотоординської знаті. Результатом цих акцій було повернення в 1300–1302 роках до складу князівства більшої частини відторгнутого раніше ординцями Галицького Пониззя, зокрема прилеглих до гирл Південного Бугу і Дністра територій.

Внутрішня феодална війна 1299–1300 років підірвала військово-політичну могутність Золотої Орди, тимчасово знизила її активність на міжнародній арені. Так, перше в XIV ст. прикордонне зіткнення між військами Хулагуїдів і Джучидів у Закавказзі фіксується лише у вересні — жовтні 1308 р., тоді як упродовж майже всієї другої половини XIII ст. саме військовий конфлікт з Арраном і Азербайджаном притягував усю увагу правителів і основні сили Золотої Орди.

За період двадцятирічної смути хан Токта не мав змоги займатися питаннями внутрішньої політики, внаслідок чого монгольська влада в окремих районах Золотої Орди послабилася, зокрема й у колишній Київській Русі. Населення збулося свавілля відкупників, зібрану данину влада регіонів сама відвозила в Орду, що знизило податки.

Хоча наступне десятиріччя правління Токти пройшло під знаком посилення ханської влади, ординська держава в той період була явно не в змозі здійснювати, як це робила раніше, безпосереднє військове втручання у внутрішньополітичні стосунки на Русі і вважала за краще утримувати залежність князівств дипломатичними засобами. Джерела показують, що ханська влада була вимушена піти на певні поступки галицько-волинським князям — немає жодних свідчень про участь руських військ в організованих Золотою Ордою походах на сусідні країни у першій чверті XIV ст. Лише в 1312/3 р. Токта зробив спробу організувати широкомасштабний військовий похід на руські землі, але і вона не вдалася через його смерть.

1310 р. хан Токта провів грошову реформу, після якої скоротилося число центрів карбування монет, грошовий обіг упорядкувався. Проте справжньою «золотою добою» Золотої Орди стало правління хана Узбека (1312/3–1342), племінника Токти. У

поглибленні торгово-економічних стосунків важливу роль зіграло прийняття Узбеком ісламу як державної релігії. У перші роки свого правління хан Узбек боровся проти внутрішніх смут, стратив низку впливових беків. До 1317 р. Узбек встановив свою владу в межиріччя Дону і Дніпра, про що свідчить початок карбування його монет в Азакі (сучасному Азові) та поява їх на пам'ятках Середнього і Нижнього Подніпров'я.

За часів Узбека почалося широкомасштабне будівництво золотоординських міст «з нуля». Підштовхнуло цей процес прийняття ісламу, хоча він не виходив за межі міського життя і феодалної верхівки степу. Основна маса кочівників ще довгий час зберігала старі язичницькі вірування, які не зміг подолати й офіційний перехід до ісламу.

Внутрішня стабілізація зв'язків у першій половині XIV ст. посилювала торгівлю. На існування караванного шляху, який ішов узбережжям Азовського моря з Хорезма до Кримського півострову, може вказувати Бердянський скарб із коштовними речами. Частими знахідками на пам'ятках Північного Причорномор'я є дирхеми Узбек-хана, карбовані в містах Сарай-ал-Махрус, Крим, Азак, Полістан, Булгар. Значною мірою втягнув населення степових регіонів сучасної України в товарно-грошові стосунки Золотої Орди торговий шлях із Азака в Західну Європу через дніпровську переправу біля сучасного міста Кам'янка-Дніпровська. Ці чинники створили передумови до появи в цьому районі нових міст, розквіт яких відбувся трохи пізніше, ніж в інших регіонах Золотої Орди.

Територіальні надбання на півдні Галицько-Волинського князівства довелося відстоювати у впертій боротьбі проти натиску орд з району Північного Причорномор'я, яка успішно тривала протягом двох перших десятиліть XIV ст., доки за Узбек-хана золотоординська держава не перейшла в наступ на своїх західних кордонах.

Велике князівство Литовське, зорієнтувавшись у новій ситуації, починає за князя Гедиміна (1316–1341) процес «збирання» руських земель. Проте встановити у середині 20-х років XIV ст. повний контроль над Київським князівством Литва була не в змозі. У літописах засвідчено одночасне перебування в Києві князя-литовця

Ольгімонта-Михайла Гольшанського і ханського баскака. Влада литовського намісника поширювалась не на всю територію Київських земель, а тільки на її північну (поліську разом з Києвом) частину. Однак успіхи Литви були недовгі — 1331 р. путивльська династія за допомогою ординців повернула собі київський престол, і до 1362/3 р. він перебував у руках князя Федора Івановича.

Залежність південної Київщини від ординських властей у 30–50-х роках XIV ст. виявлялася в інтенсивних економічних зв'язках Поросся із Золотою Ордою. Доказом тому служать численні знахідки скарбів джучидських монет на цій території, відсутні на північ від Києва. Загалом у південній Київщині знайдено 10 таких скарбів, більший відсоток яких складають монети золотоординського хана Джанібека. Південна частка Київщини — Поросся — із Каневом, Корсунем і Черкасами залишалася підпорядкованою безпосередньо ординській адміністрації з невеликою перервою аж до середини 90-х років XIV ст. Значний вплив ординців на статус Поросся в той період визначала близькість до нього традиційних місць степових кочовищ, якими ще у середині XIV ст. були урочища по берегах Південного Бугу і його лівої притоки — ріки Синюхи.

Після смерті Узбека, за часів правління хана Джанібека (1342/3–1357) починається поступовий занепад золотоординської держави. Невдала війна з генуезцями (1344–1346) за сфери впливу та ускладнення взаємин із Польщею й Литвою призвели до внутрішньої боротьби в Орді за відновлення улусів. Ситуація ускладнилась тим, що у 1346–1353 роках Золоту Орду охопила епідемія чуми, занесена Шовковим шляхом з Китаю. «Чорна смерть» докотилась від східних кордонів до Приазов'я, спустошила міста Поволжя і Передкавказзя. Рятуючись від «мору», ординці перекочували до Дону, Дніпра та Перекопа. Чума не тільки змусила покинути традиційні місця проживання, але й призвела до різкого скорочення населення в степовій та передгірській зонах від Каспію до Чорного моря. Велика кількість людей померла від епідемії на Кримському півострові (з Криму на італійських судах чуму занесли у Західну Європу).

Таким чином, за часів хана Джанібека відбуваються значні міграції осілого й кочового населення на захід. Питання про кількість та етнічний склад прийшлого населення дуже складне, наразі вирішити його навряд чи реально. Можна говорити лише про характерні риси культури населення регіону в цей час. У XIV ст. поховальний обряд половців стає схожим на ординський, а типові для мусульман поховання можна приписати прийшлому населенню. Це також стосується і будівничої традиції на окремих поселеннях міського типу.

Близько 1355 р. литовський князь Ольгерд (1345–1377) підкорює Чернігово-Сіверську землю, розділивши її на три уділи: Чернігів і Трубчевськ дісталися сину Дмитру, Брянськ і Новгород-Сіверський — Дмитру-Корибуту молодшому, Стародуб — небожу Патрикію Наримунтовичу. Включення до свого складу руських земель литовці здійснювали у формі спільного володарювання. Така форма «спільності» передбачала збереження данницької залежності підкорених Литвою територій від Золотої Орди. Тобто взаємини між Ордою та Литвою відбувалися не на засадах військового протистояння, а на договірній основі. Саме це, на думку дослідників, дозволило Ольгерду одразу поширити свій контроль на всю Південно-Західну Русь.

Початок феодалної усобиці в Улусі Джучі. Мамаєва орда

Як вже відзначалося, за часів хана Джанібека починається поступовий занепад Улусу Джучі. Бюджетні проблеми, пов'язані із захопленням контролю над чорноморськими протоками турками-османами, посилили податковий тягар у межах держави. Навіть відносно вдала війна Джанібека проти Хулагуїдів, коли вдалося захопити ненадовго Азербайджан, не зняла гостроту фінансової кризи. В 1357 р. Джанібека вбив його власний син Бердібек (1357–1359),

по смерті останнього не залишилось спадкоємця (він був бездітним), і в Орді почалася політична криза — «велика зам'ятня», що тривала двадцять років, коли на престолі змінилося 25 ханів.

Одною з ключових фігур у політичних подіях 1360–1380 років став темник Мамай, найраніші свідчення про якого сягають правління хана Бердібека. Як вказує арабський автор Ібн Хальдун, Мамай в цей час був держателем Кримського улусу та як чоловік доньки Бердібека був споріднений із ханом. Документи другої половини 50-х років XIV ст. передають імена двох намісників Криму — Рамадана і Кутлуг-Тимура, останній з яких був намісником Солхата і за часів темника Мамаю. Але знайдена в Сімферопольському скарбі срібна пайза хана Кільдібека (жовтень 1361 — жовтень 1362) свідчить про те, що тоді Мамай ще не володів Кримом. На Кримському півострові він був лише тричі: у 1365, 1374–1375 і 1380 роках, а його ставка розташовувалась десь в іншому місці. На думку деяких дослідників, під «областю Крим» чи «Кримським улусом» слід розуміти не лише безпосередньо Кримський півострів, але й землі від Нижнього Дніпра до Нижнього Дону. Найімовірнішим місцем ставки Мамаю могло бути городище «Великі Кучугури» (біля сучасного міста Запоріжжя), яке ще не набуло рис міста, де б карбувалися монети.

Найкритичніша ситуація для правого крила ординської держави (Ак-Орди) склалася з приходом до влади «зайського царя» Хизра. Ці події призвели до відкочування значної кількості прихильників попередньої династії в західному напрямку, найпевніше — у межиріччя Дону і Дніпра. Саме в цей період тут збільшується число пам'яток із «поволзьким відтінком». Територія Північного Причорномор'я стає в цей час головним опертям усіх сил опозиції режиму східних ставлеників в Сараї (Заволзької, чи Кок-Орди).

Навесні 1361 р., після вбивства Хизра його старшим сином Тимур-Ходжою, руські літописи відмічають перший виступ Мамаю проти заволзьких ханів. Однак дуже скоро, після смерті Тимур-Ходжі, Новий Сарай захоплює в тому ж 1361 р. ставленик Мамаю Абдуллах. Проте закріпитися в столиці Абдуллаху не вдалося, і вже

влітку 1361 р. престол захопив Ордумелік-шейх, а на початку жовтня того ж року — Кільдібек. Упродовж 1362 р. руські літописи відмічають боротьбу між ханом Кільдібеком і царевичем Мюрідом, в якій бере участь і Мамай.

На початку осені 1362 р. з району Нижнього Подніпров'я (сучасних Запорізької, Дніпропетровської і Херсонської областей) прийшли з військом темник Мамай та царевич Абдуллах. Після розгрому та вбивства Кільдібека відбулася інавгурація Абдуллаха як хана Золотої Орди. Взимку 1362 р., виступивши з міста Гюлістану, царевич Мюрид розгромив війська Мамаю та прогнав Абдуллаха з Нового Сарая (Сарая-Берке) на правий берег Волги.

Наприкінці 50-х — на початку 60-х років XIV ст., у зв'язку з тим, що основні сили ординців були зайняті на Волзі боротьбою Мамаю із сарайськими ханами за престол, відбувається відокремлення окраїнних улусів. Внутріполітична боротьба в Орді послабила тиск просуванню Великого князівства Литовського на південь. За часів литовського князя Ольгерда з Києва вигнали у 1361 р. ординського ставленика Федора, що неминуче призвело до військового конфлікту.

У 1362/3 р. литовсько-руське військо на чолі з Ольгердом розгромило на Синіх Водах (сучасна річка Синюха, притока Південного Бугу) об'єднані сили трьох ординських беків — Демірбега (в літературі — Демійтер, Димитрій), Кутлубуга і Хаджибега. Війська Ольгерда «прийшли на урочища до Синьої Води, минувши Канів і Черкаси», що дає підстави вважати Київ початковим пунктом їхнього руху. Ці свідчення знаходять певне підтвердження у двох монетних скарбах, виявлених наприкінці XIX ст. біля села Гвоздів (сучасного Васильківського району Київської області) і на березі річки Синюха в селі Мала Торговиця (сучасне село Торговиця Новоархангельського району Кіровоградської області, там, де стояло золотоординське місто). Обидва скарби було зарито в період, дуже близький до часу Синьоводської битви: перший з них датується найбільш пізньою монетою хана Мюріда, 1361/2 р., а другий — монетою хана Науруза 761 р. хіджри (23.XI.1359–10.XI.1360). Внаслідок

розгрому трьох ординських воєначальників Литовсько-Руській державі вдалося посилити свій вплив на Поділлі. Більшість колишніх земель Київської Русі звільнилася від влади Золотої Орди. До Литви приєднали Поділля, північну Київщину й Переяславщину. Подільську землю Ольгерд віддав синам свого брата Коріата, а у Києві посадив удільним князем свого сина Володимира.

Момент для битви було вибрано не випадково — в 1362/3 р. Мамай з Абдуллахом були зайняті в Поволжі боротьбою за сарайський престол. Якщо виходити з положення, що ставка Мамаєва лежала в Нижньому Подніпров'ї, то не одна з ворогуючих сторін не могла розпочати боротьбу в присутності темника Мамаєва. Маючи поряд значне військо, він міг вдарити по будь-якому з них. До того ж залишаються до сьогодні нез'ясованими стосунки між Мамаєм і ординськими беками та відсутні свідчення про перебування темника на правому березі Дніпра. Скоріш за все, Мамаєв влаштував послаблений та безпечний тил, тому він радо сприйняв звістку про перемогу Ольгерда.

Відзначимо, що серед дослідників не існує єдиної думки, де саме була ставка темника Мамаєва напередодні та після битви на Синіх Водах. Як вважають одні науковці, Мамаєва орда відколює в Нижнє Подніпров'я лише після битви на Синіх Водах. У 1363–1366 роках центр орди стояв у межиріччі Дністра та Дніпра, а ставкою було місто Шехр ал-Джедід (Янгі-Шехр), з яким пов'язують золотоординське городище Старий Орхей (у сучасній Республіці Молдова). Ці висновки зроблено на основі аналізу нумізматичного матеріалу: 93% монет, знайдених на городищі Старий Орхей, карбовані від імені Абдуллаха в 765–769 роках хіджри (10.X.1363–15.VIII.1368). За іншими дослідниками, піднесення в торгово-економічному житті міста Шехр ал-Джедід відбулося за часів перебування в краї Мамаєвої Орди в 765–766 роках хіджри (10.X.1363–17.IX.1365). Розбіжність пізньої дати можна пов'язувати зі зміною монетної легенди. Відомо, що у 767 р. хіджри на аверсі (лицьовій стороні) монетної чеканки пропущено слово «хан» (точніше слово «абд хан»), на його місці — рік. Все це вказує, на думку вчених, на

сепаратистські тенденції місцевої аристократії і відхід Абдуллаха в центральні області Золотої Орди, тобто в Нижнє Подніпров'я.

Відсутність свідчень про перебування Мамаєвої Орди західніше Дніпра породила декілька версій щодо міста Шехр ал-Джедід. За одною, це місто лежало на території генуезької гавані Провато на узбережжі Чорного моря, західніше сучасної Феодосії; інші дослідники вважають, що в 765–767 роках хіджри Абдуллах карбує монету в Сараї ал-Джедід (Сарай-Берке на Нижній Волзі), перейменувавши місто в Шехр ал-Джедід (монет 765–766 року хіджри карбування Сарая ал-Джедід не виявлено).

У 1363 р. в давньоруських літописах з'являється термін «Мурадова орда» (від імені хана Мюріда), яким визначалися ординські землі на схід від Волги. Територія Улусу Джучі на заході від Волги отримала назву «Мамаєва орда». На думку дослідників, центр кочовищ темника Мамаєв лежав «десь у Північному Приазов'ї». Скоріш за все, у пониззі Дніпра, в районі плавневої частини Великого Лугу, розташовувався постійний військовий табір хана Мухаммед-Булака та його попередника Абдуллаха. В цьому регіоні була значна кількість місцевої осілої людності поряд із прийшлим населенням, що дозволяло Мамаєву вести комплексне господарство.

Цей табір міг бути форпостом, який охороняв підступи до Криму, тут була канцелярія і монетний двір. Тому й іменувався він «Орда» («Орду» на монетних легендах) — «ставка» хана. У скарбах 60–70-х років XIV ст. на території Нижнього Подніпров'я і Північного Приазов'я переважають ординські монети — більш як 70%. В інших регіонах Улусу Джучі такої ситуації не спостерігається, окрім скарбу з Чорнозер'я (на межі Рязанської губернії і Моршанського повіту Тамбовської губернії, поблизу річки Пари). В ньому переважають монети 1370-х років, карбованих в «Орді». Чорнозерський скарб, основний відсоток монет якого накопичено в іншому місці, можна пов'язати з битвою рязанських і ординських військ на річці Парі у 1377 р. Наймолодша монета зі скарбу карбована у 777 р. хіджри (1375/1376), тобто за рік до цих подій. Відсутність грошового обігу у Нижньому Подніпров'ї та степах Приазов'я

в раніший час позначилася на складі скарбів: монет першої половини XIV ст. в них дуже мало, а серед монет 1360-х років переважають карбовані на місці, тобто ординські.

Про знаходження в пониззі Дніпра адміністративно-політичного центру Мамаєвої орди ще на початку XX ст. на підставі даних топоніміки вказував історик В. Г. Ляскоронський: «Що Мамаєва орда колись кочувала поблизу порогів, видно з того, що тут, напроти Нікополя, є річка Мамай-Сурка і урочище Мамай, а неподалік ще до недавня зберігалися руїни татарських мечетей» [2]. Біля золотоординських городищ, які виникли в першій половині XIV ст. та розвинулися за часів Мамаєвої орди, лежали селища з поліетнічним населенням, загалом підвладні Мамаєвій орді християни. Про переважання християн у пониззі Дніпра свідчать матеріали найбільшого в цьому регіоні могильника Мамай-Сурка (1162 поховання).

Зміцненню внутрішнього положення та піднесенню Мамаєвої орди сприяв політичний компроміс темника й приборкання ним руських князівств на кордонах Орди. На півночі сфера його фактичної влади доходила до кордонів Рязанського князівства, на півдні він володів Кримом, багаті ресурси якого використовував для зміцнення своїх позицій. Руським князям доводилося підтримувати стосунки з Мамаєвою ордою і навіть одержувати там ярлики. Під 1362–1363, 1371–1372, 1375, 1379 та іншими роками літописи сповіщають про походи до Мамаєвої орди руських кілічів (послів). Цікаво, що в цей період не відомо жодного військового зіткнення між литовським князем Ольгердом і Мамаєм чи нападу останнього на Литовсько-Руське князівство. Імовірно, між ними було укладено договір про ненапад, а також військову підтримку один одного у разі воєнних дій, оскільки ординський військовий контингент темника Мамаєва на боці литовської армії Ольгерда брав участь у битві при Рудаві у Східній Пруссії 1370 р.

Така політика дозволила Мамаю знов зайнятися боротьбою на сході за сарайський престол. Із вересня 1364 по серпень 1365 р. Мамаю та його маріонетці Абдуллаху знову вдалося захопити Новий Сарай на Лівобережжі Волги, але їх вигнав звідти Азіз-шейх.

У серпні того ж року Мамай здійснює похід на Кримський півострів, бо генуезці захопили Солдайю (Судак) і 18 селищ її округи. Ставка Мамаєва була неподалік Криму, тому що вже в 20-х числах серпня він з'являється біля Кафи. Поява мамаєвих військ на півострові викликала відхід населення у важкодоступні райони гірського Криму. Правителі Солхата здали місто і півострів без опору. Це була перша військова акція Мамаєва в Кримі, і вона вказує на те, що сам він і його орда не перебували на півострові. До того ж, кримський степ не зміг би «прогодувати» кочове населення Мамаєвої орди. Натомість у плавневій частині пониззя Дніпра було вдосталь води і корму для худоби, трава не вигорала навіть улітку.

У 1366 р. Мамай організовує чергову військову акцію на захват міських центрів Поволжя. Азіз-шейха змістили прихильники Мамаєва, які 1367 р. передали владу Абдуллаху. Але вже у 1368 р., імовірно, Абдуллах та Мамаєв вигнав із Сарая царевич Хасан, якого через рік скинув інший претендент на престол — Хаджи-Черкес. З 1368 р., після втечі із Сарая, Мамай зайнявся посиленням свого впливу в західних улусах, що дещо стабілізує внутрішні справи. Мамаєв усуває непопулярного серед ординської аристократії хана Абдуллаха, який був правителем лише формально. Подробиці цього усунення не з'ясовано, останні монети від імені Абдуллаха перестали карбуватися у 771 р. хіджри (5.VIII.1369–25.VII.1370).

Новим ханом оголошено Мухаммед-Булака, який походив із нащадків роду Батия і якого поважали монголи. Руські літописи під 1370 р. сповіщають, що «Мамай посадив у себе в Орді на царство іншого царя — Мамант Салтана». Його ім'я на монетних легендах читається як Гійяс-ад-дін Мухаммед-хан, Мухаммед-хан, Гійяс-ад-дін Булак-хан, а то й просто Булак-хан. За одними дослідниками, це дві різні особи — Мухаммеда було страчено напередодні Куликовської битви; інші зауважують, що Мухаммед — мусульманське ім'я Булака. Монети свої він карбував в Орді, Хаджитархані (Астрахані), Новому Сарай, Новому Маджарі й Новому Кримі.

Під 1374 р. руські літописи вказують на якісь військові дії між Литвою і Мамаєвою ордою: «Того літа в середині ходила Литва на

татар на Темеря і була між ними битва». Чи були ці події насправді, ми не можемо впевнено сказати. Давньоруські джерела того року фіксують сильну посуху, моровицю й епідемії, що зачепили й степ: «...була спека велика і жара, а дощів зверху ні одної краплі не було усе літо», «... на коні й на корови, і на овець, і на всяку худобу мор був великий», «... мор... також і на людей... У Мамає тоді в орді був мор великий». Літня посуха, голод і епідемія 1374 р. змусили Мамає залишити ставку у Нижньому Подніпров'ї і зі своєю ордою відійти в Крим, де він кочував майже два роки (1374–1375).

У 1375 р. Мамає відібрав в Криму селища у генуезців, які вони захопили ще у 1365 р. Певно, вони залишили за собою лише місто Солдайя. До початку літа 1377 р. всі улуси Золотої Орди, розташовані на захід від Волги, окрім Астраханського, були під владою темника Мамає. Столицю Золотої Орди в тому ж році захопив царевич Урус-хан. Саме в цей час у Заволзькій орді в Урус-хана виникає суперник, який також воював з Мамаєм — Тохтамиш. Однак захопити Сарай Тохтамишу вдалося лише у 779 р. хіджри (10.V.1377–29.IV.1378) за допомогою самаркандського правителя Тамерлана (Тимура, або Тимур Ленга).

Військова експансія Мамає, що відбилася на нумізматичному матеріалі другої половини 60-х років XIV ст., супроводжувалася значною руйнацією міських центрів Поволжя. Грабуючи міста, феодална верхівка Мамаєвої орди вивозила коштовні речі до своїх маєтків у пониззі Дніпра. Появу тут раритетних предметів можна пояснити, здебільшого, грабіжництвом та «міграцією речей» разом зі своїми власниками, а не торгівлею. Загалом багате Поволжя перебувало в руках ворожих ханів з молодшої гілки Джучидської династії (що вела рід від хана Орда-Ічена, молодшого сина Джучі, брата Бату-хана). Центром Мамаєвої орди залишалося Нижнє Подніпров'я, яке економічно, порівняно із Поволжям, було розвинено слабо.

Попри грабунки міських поволзьких центрів, для ведення широкомасштабної війни за Сарай ал-Джедід були потрібні значні матеріальні та людські ресурси. З 1377 р. почастишали напади Мамає-

вої орди на порубіжні з Руссю землі. Того ж року було розбите Суздальсько-Московське князівство на річці Парі, а в 1378 р. відбувся похід Мамає на Нижній Новгород і Москву. Нижній Новгород йому вдалося взяти і пограбувати, а до Москви монголів не допустили. Військо мамаєвого воєначальника Бегіча відігнав князь Дмитрій Іванович за річку Оку. 11 серпня 1378 р. у битві на річці Вожи ординці були наголову розбиті.

Після розгрому, щоб підтримати свій авторитет і помститися, Мамає почав підготовку до військового походу на Русь. У цей час обставини для нього склалися досить успішно. На сході помер Урус-хан, його спадкоємці були зайняті боротьбою з Тохтамишем. 1379 р. Мамає організовує похід на Нижегородське і Рязанське князівства. Рязанський князь Олег вимушений був підкоритися Мамаю й стати його союзником у війні з Москвою. Того ж року Мамає підкорює весь Північний Кавказ, а в 1380 р. — Астраханський улус. Із захопленням Астрахані (Хаджитархана) під владою Мамає опинилися всі улуси Золотої Орди, розташовані на захід від Волги.

Відповідно до Никонівського літопису, Мамає зібрав у 1380 р. величезне військо, до складу якого входили не лише тюрко-монгольські кочівники, але й наймані загони: «Фрязи, Черкаси, Яси і інші з ними». Під «фрязами» деякі дослідники розглядають венеційців або генуезців, інші вбачають у них «західноєвропейське населення кримських і приазовських колоній» або «мешканців кримських і приазовських центрів з поліетнічним складом населення». На боці Мамає виступив і литовський князь Ягайло Ольгердович (1377–1392), який від початку зайняв очікувальну позицію. Союзниками Мамає були також генуезці (фрязи?) Криму, які виставили невеличкий загін піхоти.

За писемними свідченнями, орда Мамає прийшла з устя річок Дону і Дніпра: «І притекли Сірі вовки від устя Дону і Дніпра...». За Доном була стоянка Мамає, як вважають дослідники, — на Мамаєвому кургані в районі сучасного Волгограда. На відміну від Мамає, великий князь Дмитро Іванович (Донський) був в курсі пересування мамаєвих загонів, тому, коли війська зустрілися 8 вересня на

Куликовському полі біля устя річки Непрядви, це була для темника несподіванка.

Союзники не встигли приєднатися до нього: литовський князь Ягайло з військом був тоді на відстані більше 30 км, в Одоево, а князь Олег Іванович Рязанський — ще далі від поля бою. Ординців було вщент розбито, Мамай на чолі невеличкого загону втік до Орди: «Безбожний же Мамай [...] казав своїм: «побіжимо, браття, неторними шляхами». А сам, вдавши плечі, свої побіг до Орди». На те, що Мамай після поразки опиняється в місті «Орду» свідчать літописи, а також місце першого зіткнення його з ханом Тохтамишем.

У 1380 р. Тохтамиш, зайнявши обидві столиці (Сарай-Бату і Сарай-Берке), став повним господарем як на Лівобережжі, так і на Правобережжі Волги. Він поставив перед собою завдання підкорити собі весь Улус Джучі, тобто й землі, що належали Мамаю. Переправившись на правий берег Волги, Тохтамиш зустрівся з Мамаєм на вже сумно відомій з 1223 р. річці Калка. На думку деяких дослідників, битва між ними відбулася поблизу річок Колмак або Кальчене (притока Ворскли), а пізніше тут згадуються топоніми з ім'ям Мамай: Мамай-Сурка, Мамаєве урочище. Мамай хотів зустріти свого супротивника поблизу литовського кордону, сподіваючись на допомогу Ягайла. Однак ці топоніми розташовані у Запорізькій, а зазначені річки — у Полтавській області. Під час бою більша частина монгольської верхівки взяла сторону Тохтамиша. Військо Мамає, що не встигло отямитися від поразки на Куликовому полі, було розбито.

Залишений усіма, маючи при собі лише незначну військову дружину, Мамай втік у Крим, де почав переговори з володарями Кафи про притулок, посилаючись на якісь попередні домовленості. Але лише після того, як підписали договір, за яким до генуезців відходила Солдайя з 18 селищами і узбережжям Готії (південний берег Криму), темника впустили до Кафи. Проте не минуло й кількох днів, як генуезці (або люди Тохтамиша) вбили Мамає (листопад 1380 — лютий 1381), щоб не сваритися з Тохтамишем.

Після захоплення 1380 р. всіх улусів Мамаєвої орди Тохтамиш розділяє між своєю військовою дружиною казну і багатства Мамає: «Цар же Тохтамиш прийшов і взяв Орду Мамаєву, і казну його, і всі улуси, і поділив багатство Мамаєво між своєю дружиною».

Тимчасове поновлення єдності Улусу Джучі

Тохтамишу на деякий час вдалося відбудувати єдність держави, (об'єднати Ак-Орду і Кок-Орду), що розкололась ще за часів Батия. Під його владою перебували Поволжя від Хаджитархана (Астрахані) до Болгара на півночі та землі на захід від Волги (до Дніпра) і Кримський півострів. В об'єднану золотоординську державу не було включено Хорезм, що перейшов до Тимура (за військову допомогу, яку отримав від нього Тохтамиш). За часів Тохтамиша монети карбу двору «Орди», що раніше ходили лише на локальному ринку (Нижнє Подніпров'я, лівобережжя Дніпра), проникають у Поволжя та в долини річок Цни, Мохши, Сури і Верхньої Оки. У скарбах, знайдених на цих територіях, карбовані в «Орді» монети складають значний відсоток.

Землі, що лежали на захід від Дніпра перепідкорилися Тохтамишу. Ординські беки Кутлуга і Хаджибей (від його імені пішла назва Хаджибейського лиману в Одеській області) стають союзниками нового хана. В Подунав'ї у цей період посилюється роль Молдавської і Валаської держав. Значення ординського фактора в регіоні поступово падає, та й у Тохтамиша були інші плани — помста Русі за поразку на Куликовому полі, а також збільшення данини, що була до «зам'ятні». У 1382 р. він організовує похід на Москву, яку захоплює 23 серпня після облоги.

Наприкінці XIV ст. розпочалась боротьба між середньоазіатським правителем Тимуром (Тамерланом) і ханом Тохтамишем, який намагався відновити попередню міць Джучидів і розширити

свої володіння за рахунок Ірану та Середньої Азії. Етнічний склад війська Тохтамиша на той час, за свідченням перського автора XV ст. Шефер-ад-діна Алі Ієзді, складався «з руських, черкесів, болгар, кипчаків, аланів [мешканців] Криму і Азаку, башкирів і мокши». Однак, розгроми військ Тохтамиша на Кавказі (1384–1385), Середній Азії (1387–1389) і на річці Кундурчі (1391) призвели до анархії в Улусі Джучі.

Де перебував Тохтамиш після останньої поразки в Закавказзі 18 червня 1391 р., не зовсім зрозуміло. Писемні джерела нічого не кажуть про нього до осені того ж року. Але перський хроніст Ібн-Халдун згадує про захоплення царевичем Бек-Булатом майна Тохтамиша. Улус Бек-Булат-оглана знаходився у верхів'ях Дону, куди він втік та оголосив себе ханом. У 1391 р. він карбує монети в Орді, а згодом і в Сараї. Восени того ж року Тохтамиш оволодів Сараєм, а царевич Бек-Булат втік у Крим (Солхат). Під час боротьби з ним на Кримському півострові Сарай було захоплено царевичем Тимур-Кутлугом. Дізнавшись про взяття Сарая, Тохтамиш зняв облогу Солхата і, повернувшись, вигнав Тимур-Кутлуга зі столиці. Потім він поновив війну за Солхат-Крим, а захопивши місто, вбив Бек-Булат-оглана. Аби зміцнити своє положення в регіоні, Тохтамиш роздає тархані (пільгові) ярлики місцевій аристократії. Зберігся ярлик від 10 вересня 1392 р. на ім'я Бек-Хаджи (Хаджибея). Намісником Криму Тохтамиш призначає еміра Кутлук-Бату.

На початок 1393 р. майже вся територія Улусу Джучі знов опинилася в руках Тохтамиша. Його не полишають думки поширити державу на схід, тому того ж року Тохтамиш відправляє послів до литовського князя Ягайла під проводом Кутлубуги і Хасана аби підписати військовий союз проти Тамерлана (Тимура). З тією ж метою в 1394 р. послали поїхали до єгипетського султана Еззахіра. Розуміючи, що в умовах локальної війни йому не вдасться розгромити Тохтамиша, який оперував значними природними і людськими ресурсами Золотої Орди, Тамерлан розпочинає тривалий похід у західні улуси.

Навесні 1395 р. із Закавказзя армія Тамерлана через Дербентські «ворота» вийшла на простори золотоординських степів.

15 квітня 1395 р. на річці Терек Тимур вщент розбив війська Тохтамиша. Про якісь переміщення окремих груп населення (купців) у район Нижнього Дніпра свідчить «Катеринославський скарб» монет, основний відсоток якого було накопичено на Кавказі. Наймолодша монета зі скарбу датується 796 р. хіджри (1393–1394), тобто напередодні західного походу Тимура.

Втеча хана Тохтамиша в Булгар дуже роздратувала Тамерлана, бо своїми великими ресурсами Тохтамиш міг знову почати війну. Тому під час другого походу того ж року Тимур руйнує болгарські міста — Булгар, Жукотин, Керменчук. Заволодівши Сараєм, Тамерлан оголосив ханом Улусу Джучі Койричак-оглана (Куюрчак-оглана), а сам, перейшовши на правий берег Волги, почав підкорення західних улусів Золотої Орди на Доні, в басейні Дніпра і в Криму. Тоді ж аристократія західних улусів оголосила своїм ханом Таш-Тимур-оглана, який в 1395 р. карбував свою монету в Криму. Одночасно в Астрахані емір Єдигей оголошує ханом Тимур-Кутлуга (Тимир-Кутлука). Золотоординську державу знов було розділено на низку улусів у результаті внутрішньої боротьби.

Поява в Золотій Орді нового хана змусила Тамерлана поспіхом прямувати до її західних улусів — лівого берега Дніпра (річка Узі в східних джерелах), куди втекли деякі з емірів Тохтамиша, що брали участь у битві на Терекі, зокрема Бек-Ярик-оглан і Актау. Влітку 1395 р. війська Тамерлана виступили проти сил, що підтримували Таш-Тимура. Дійшовши до Узі, Тамерлан пограбував і спустошив землі під управлінням Бек-Ярик-оглана, Актау і Тимур-оглана. Два останні втекли за Дніпро, до свого ворога — еміра Хурамбая, але порятунку не знайшли. Тоді вони перейшли кордон Рума і попрямували у місцевість Ісраяка (Румелія). Бек-Ярик-оглан втік у пониззя Дону, а Тамерлан в місцевості Манкерман пограбував його улус. Під Манкерманом деякі дослідники розуміють Київ.

Розоривши південно-західні улуси в Нижньому Подніпров'ї, війська Тимура через Перекоп проникли на Кримський півострів, де пограбували місто Солхат. Заволодівши півостровом, загони Тимура вийшли до берегів Азовського моря і атакували Бек-Ярик-

оглана. Переслідуючи його у верхів'ях Дону, Тимур дійшов до кордонів Рязанського князівства і пограбував Єлець. 26 серпня 1395 р. Тимур відійшов від Єльця, не наважившись вступити в бій з великим князем Василем Дмитровичем. На зворотному шляху війська сина Тимура Міраншаха захопили та пограбували Азак. Навесні 1396 р. армія Тамерлана через Дербент повернулася в Середню Азію, по дорозі спаливши Хаджитархан і Сарай-Берке.

Під час свого західного походу Тимур знищив, головним чином, осілі центри Золотої Орди. Він намагався максимально підірвати караванну торгівлю між Європою і Китаєм, яка йшла через Крим, Нижнє Подніпров'я, Нижнє Поволжя і Хорезм. Після цих подій почався різкий занепад ринків і ремісничого виробництва в цьому краї: «Мешканці Дешта, що жили у достатку, дійшли до зубожіння і розорення, до роз'єднання і безлюдства, до убогості й повної бідності». Саме в кінці XIV ст. припиняє своє існування більшість осілих пунктів і ординських міст у Криму і на Нижньому Дніпрі. Тимур не залишив у Золотій Орді жодних гарнізонів чи намісників, вважаючи, що держава не зможе відродитися.

Дійсно, 1395-й фактично був останнім роком існування Золотої Орди. Розорення і руйнація, виведення полонених у Середню Азію нанесли такий удар, після якого золотоординська держава вже не змогла піднятися. Ситуація ускладнилась і голодом взимку 1395–1396 років. Однак номінально розпад Золотої Орди тривав майже до середини XV ст. У межах держави після відходу військ Тимура з'явилося декілька ханів, що поділили Улус Джучі. В районі Сарая правив Кююрчак-оглан, біля Астрахані — Тимур-Кутлуг, на Яїку — Єдигей на чолі Мангитського юрту, у Криму — Таш-Тимур. Околиці держави було розорено менше, ніж столицю, тому сюди прибувало населення. Боротьба в цей час іде не за столицю, а за окраїнні землі.

Навесні 1396 р. Тохтамиш вкотре захоплює Кримський півострів, а вже восени того ж року чи у січні—лютому 1397-го з ним починають війну Тимур-Кутлуг і Єдигей. Хан Тохтамиш зазнав поразки, Кримський півострів і прилегла територія (Нижнє Подні-

пров'я), перейшли до рук Тимур-Кутлуга. Тохтамиш утік до Києва у надії на допомогу литовського князя Вітовта (1392–1430) повернути царство. Між ними було укладено договір, за яким Тохтамиш допоможе Вітовту захопити Москву і Московське князівство, а Вітовт Тохтамишу — владу в Золотій Орді. Вітовт намагався скористатися нагодою: «Йдемо спустошити землю татарську і вб'ємо царя Тимур-Тиклуя, і посадимо царя Тохтамиша на царство його, а Тохтамиш посадить мене на всі землі Руські». Тохтамиш поступився Вітовту частиною земель та приморських пунктів, а сам він і група татар (ординців) перейшли під опіку Литви. У свою чергу, Вітовт погодився на вимогу Тохтамиша платити щорічну данину.

Наприкінці літа 1397 р. відбувся перший похід військ Вітовта і Тохтамиша в долину річки Дону проти сил Тимур-Кутлуга і Єдигея. Захопивши ординські кочовища в пониззі Дону, союзники проникли на Кримський півострів, де поблизу Кафи розгромили ординців. Крим знов відійшов до Тохтамиша. В 1398 р. вниз по Дніпру Вітовт і Тохтамиш здійснюють новий похід проти ординців. Відомості про ці походи не дуже достовірні, напівлегендарні. Дослідники пишуть, що в 1397–1398 роках литовсько-руські війська під проводом Вітовта здійснюють походи у причорноморські степи та оволодівають пониззям Дніпра, де за його наказом побудували фортецю імені святого Іоанна (Тягин?), що стала форпостом литовської влади в Північному Причорномор'ї. Декілька тисяч ординців вивели з цієї місцевості та поселили на Київщині й Волині.

Чи це справді відбулося? Версію польського посла XVI ст. Михалона Литвина про будівництво литовським князем Вітовтом укріплених пунктів у районах дніпровських переправ через Дніпро відкидав український історик М. С. Грушевський. Археологічний матеріал золотоординських городищ у пониззі Дніпра не підтверджує факту перебування тут литовців, а сліди руйнації на них можуть бути як наслідками походу Тимура, так і пізнішого часу (Кримського ханства). Не зовсім зрозуміло, скільки саме походів Вітовта на ординців відбулося протягом 1397–1399 років — два або три. До того ж, 12 серпня 1399 р. на річці Ворсклі об'єднані війська

Тохтамиша і Вітовта зазнали поразки від армії Єдигея та Тимур-Кутлуга. Виманивши литовців з укріпленого табору, супротивник оточив і вщент розбив їхнє військо. Кіннота Тохтамиша кинулась врозтіч. Вітовт і Тохтамиш урятувались втечею. Під час цієї битви Вітовт вперше застосував вогнепальну зброю — гармати і пищалі (від генуезців з Кафи), але це йому не допомогло. Дійшовши до Києва і взявши великий викуп, Єдигей і Тимур-Кутлуг повернулися у степи. Після поразки Литва настільки ослабла, що не могла більше підтримувати Тохтамиша, який втік у Сибір. Будівництво фортець у пониззі Дніпра за таких обставин навряд чи було можливе. На нашу думку, процес закріплення Литви на правобережжі пониззя Дніпра розтягнувся на досить тривалий період.

На золотоординському престолі після битви на Ворсклі утвердився Тимур-Кутлуг, але фактично вся влада сконцентрувалася в руках Єдигея. Тимур-Кутлуг карбував свої монети в містах Орду ал-Джедід, Сарай, Беладе Крим, Сарай ал-Джедід, Хаджитархан у 800–802 роках хіджри. Після смерті Тимур-Кутлуга в 1399 р. Єдигей затвердив на престолі Шадибека (1400–1408). Але поки Єдигей воював у Сибіру з Тохтамишем, Шадибек почав проводити свою самостійну політику. Однак у самого Шадибека в Золотій Орді виник новий супротивник — син Тохтамиша Джелал-ад-дін, який захопив Сарай. Єдигей, прибувши з походу, вигнав Джелал-ад-діна, зняв Шадибека і в 1408 р. посадив на престол Булат-Салтана, чи Пулата (1408–410). Джелал-ад-дін втік до литовського князя Вітовта, де вони в кінці 1409 р. уклали договір проти Тевтонського ордену і 1410 р. разом взяли участь у Грюнвальдській битві, а потім Вітовт того ж року допоміг йому захопити Крим і вигнати звідти намісника Пулата. Під час зіткнення біля міста Азака Пулат було вбито. Після цього золотоординський престол посів Тимур-хан (1410–1412), який розбив Джелал-ад-діна, і той знову змушений бігти до Вітовта.

Між Тимур-ханом і Єдигеєм одразу ж почалася боротьба, Єдигей тікає в Хорезм. Тоді 1411 р. за допомогою Вітовта Джелал ад-діна зайняв ханський трон. Зрадницьки було вбито Тимур-хана, але згодом та сама доля спіткала й Джелал ад-діна, якого згубив його

брат Керім-Берді в 1412 р. Через 7 років Єдигея вбив один із синів Керім-Берді, але ще до його смерті, в 1416 р., владу в Улусі Джучі захопив четвертий син Тохтамиша — Джаббар-Берді.

Серед ханів, які продовжували суперництво в Кримському улусі в цей час, слід назвати Улуг-Мухаммеда (Улук-Мухаммеда) і Давлет-Берді. Велике князівство Литовське підтримувало Улуг-Мухаммеда, про що красномовно свідчить лист князя Вітовта від 1 січня 1425 р. магістру Лівонського ордену: «Татарська держава роздвоєна й розділена, там шість правителів, які борються за владу. Один із них, Махмет [Улуг-Мухаммед — *М.Є.*], при нас, а інші живуть у різних місцях, бо їхні землі великі». Давлет-Берді ще навесні 1427 р. відкочовує в Крим: «Один з них, на ім'я Даулет-Берді, оволодів Кримом і прилеглими до нього землями». У 1428 р. в Дешт-і-Кипчаку, за писемними даними, почалася чума, яка тривала до 1430 р. Охопивши Крим, вона перекинулася в Західну Європу і дійшла до Єгипту.

Агонія Золотої Орди (Улусу Джучі) відбувалася до середини XV ст., коли держава розпалася на такі утворення: Велика Орда, Астраханське, Казанське, Кримське, Сибірське ханства і Ногайська Орда. Найдовше проіснувало Кримське ханство (1428/1441/1449–1783), а значна частина Північного Подніпров'я входила до нього. Це був останній уламок Золотої Орди, що перейшов із середньовіччя в новий час.

На межі Кримського ханства і Великого князівства Литовського виникає прикордонна смуга — «Дике поле». Тут проходила межа між світом християн і мусульман. Сюди проникає осіле населення, яке називали уходниками, черкасами або севрюками. Втікачі займалися рибальством, різними промислами та скотарством. Освоєння цих земель формувало новий тип людини, яка будь-якої миті могла стати до зброї і відбити ворожий напад. Після того як Кримське ханство потрапляє під владу Туреччини у 1475–1478 рр., грабіжницькі набіги на українські землі почастишали. Через те, що захистити населення на степових просторах ніхто не міг, воно було змушене захищатися самотужки. Головною силою, яка протистояла

кримськотатарській навалі, стало запорізьке козацтво. Перші достовірні відомості про українських козаків належать до 1492 р., коли ті вже набули сили. Не тільки захист своєї землі, але й жага помсти змушувала козаків здійснювати походи проти своїх ворогів — турків і татар. Із виникненням запорізького козацтва починається новий період в історії України.

Література

1. Исхаков Д. М., Измайлов И. Л. Этнополитическая история татар в VI — первой четверти XV в. — Казань: Иман, 2000. — С. 95.
2. Ляскоронский В. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход Витовта на татар 1399 г. — СПб, 1907. — С. 87.

Хронологічна таблиця правлінь

Удільні князі Київського, Галицько-Волинського, Курського і Переяславського князівств

Київське князівство

(до включення у Велике князівство Литовське 1362 року)

1246/9–1263	Олександр Ярославович
1263–1272	Ярослав Ярославович
1272–1300	?
1300–1320	Володимир-Іван Іванович
1320–1324(?)	Станіслав-Терентій Іванович
1324(?)–1331	Ольгімонт-Михайло Гольшанський
1331–1362	Федір-Гліб Іванович

Галицько-Волинське князівство (до 1340 р.)

1205–1264	Данило Романович (Галицький)
Спільне князювання	
1264–1299(?)	Лев Данилович
1264–1269	Василько Романович
1269–1288	Володимир Василькович
1288–1289(?)	Мстислав Данилович
1301–1308	Юрій I Левович
1308–1323	Лев і Андрій Юрійовичі
1323–1340	Болеслав-Юрій II

Курське князівство (до 1285 р., коли до його складу входило Переяславське князівство)

1239–1271	Георгій Олегович
1271–1278	Дмитро Святославович
127 –1285	Василь Дмитрович

Переяславське князівство
(до 1320(4?) р., коли увійшло до складу Київського князівства)

1285–1300	Іван Дмитрович
1301–1320(4?)	Олег Дмитрович

Великі хани (кагани) Монгольської імперії

1206–1227	Чингісхан
1229–1241	Угедей
1241–1246	Туракін-хатун (регентша)
1246–1248	Гуюк
1248–1251	Огул-Гаймиш (регентша)
1251–1259	Мунке
1259–1294	Хубілай
1294–1307	Темюр
1307–1311	Кайшан Гюлюк
1311–1320	Айурпарибхадра Буянту
1320–1323	Суддхіпала Геген
1323–1328	Арігаба
1328–1329	Джиджагату Ток-Темюр
1329–1332	Рінчендпал (Прінджипал)
1332–1370	Тоган-Темюр

Хани Золотої Орди

1227?/1242/3–1255/6	Бату (Батий, Земіхан, Саїп-хан)
1255/6	Сартак (Саїн)
1256	Улагчі
1256/7–1266	Берке (Баркай, Барака)
1266/7–1280/2	Менгу-Тимур (Мунке-Тимур, Мюнге-Темюр)
1280/2–1287	Тула-Менгу (Тула-Мунке)
1287–1290	Тула-Буга (Туле-Буга, Толе-Бука), фактично — темник Ногай (Нохай)

1290/1–1312	Токта (Гійяс-ад-дін Токту)
1312/3–1341/2	Узбек (Гійяс-ад-дін Мухаммад Узбек)
1341/2	Тінібек (?)
1342/3–1357	Джанібек (Джамбек, Занібек)
1357–1359	Бердібек (Бірдібек, Мухаммад-Бердібек)
весна — осінь 1359	Кульна (Кульпа, Аскульпа)
весна — осінь 1359	Кульна (Кульпа, Аскульпа)
1359–1360	Науруз (Ноуруз, Навруз)
1360 — весна 1361	Хизр
весна — літо 1361	Тимур-Холжа (Теміроса)
літо — жовтень 1361	Орду-Мелік
жовтень 1361 — 1362	Кільдібек
1362–1369	Абдуллах (Абдулла, Авдула, Овдул), фактично — темник Мамай
1369 — 1379/80	Мухаммед-Булак (Гійяс ад-дін Мухаммед-хан, Булак-хан, Теляк), фактично — темник Мамай
1375(?)	Каганбек
(?) — 1379	Тулунбек
1380–1395	Тохтамиш (Гійяс-ад-дін Тохтамиш)
1395–1400/1	Тимур-Кутлуг (Темюр-Кутлуг), фактично — темник Єгидей (Єдиге)
1400/1–1407/8	Шадібек (Жанібек)
1407/8–1410	Пулад (Булат-Салтан, Палат)
1410–1412	Тимур-хан (Темир-Кутлуг, Темюр)
1412–1414	Керім-Берді (Карім-Берді)
1414–1417	Кебек
1417–1419	Джаббар-Берді
1419–1420	Улут-Мухаммед (Улу-Махмет, Махмет)
1420–1422	Давлет-Берді (Даулет-Берді)
1422–1427	Барак
1427–1433	Саїд Ахмад I
1433–1435	Кючюк-Мухаммад

Словник термінів

- Аїл — плем'я, територія, площа кочування одного племені.
Багатур — богатир.
Даругачі — збирач податків (те саме, що й баскак).
Дешт-і-Кипчак — Кипчацький (Половецький) степ (з араб.).
Дирхем — срібна золотоординська монета.
Каган — великий хан (хакан).
Кан — горизонтальний димохід, яким подавалося тепле повітря.
Кешинтен — гвардієць передового монгольського загону.
Кошун — передовий монгольський загін (від монг. «хшут» або «кешит» — дзьоб).
Кумис — слабкий алкогольний напій з кобилячого молока.
Мамлюк — палацовий гвардієць при дворах мусульманських володарів (те саме, що і гулям).
Медресе — мусульманська середня і вища школа.
Нукер — монгольський воїн.
Пайза — дощечка (або золота, срібна, бронзова, чавуна пластина) з наказами хана, що давала певні привілеї її власнику.
Пул — мідна золотоординська монета.
Суфа — лежанка.
Тандир — піч.
Тумен — населення, яке виставляло 10-тисячний загін (тьма).
Улус — народ, володіння, територія, держава.
Хаммам — лазня (від араб. «хамма» — опалювати, обігрівати).
Хіджра — мусульманський календар, відповідно до якого першим днем першого місяця мусульманського року в перерахунку на наш календар було 16 липня 622 р.
Ям — поштова або придорожня станція.
Яса — звід монгольських законів (звичаєве право).

Радимо відвідати!

Якщо, прочитавши книжку, Ви захотіли відвідати і на власні очі побачити пам'ятки золотоординської культури в Україні та за її межами, скористайтеся цим списком.

УКРАЇНА

м. Київ

Національний музей історії України, вул. Володимирська, 2, тел. 8 (044) 228-65-45; 228-48-64; 229-43-84.

Музей історичних коштовностей України, вул. Січневого повстання, 21, корп. 19, тел. 8 (044) 290-13-87.

Археологічний музей (у приміщенні Національного науково-природознавчого музею), вул. Б. Хмельницького, 15, тел. 8 (044) 225-62-86.

Автономна республіка Крим

м. Старий Крим

Історико-культурний заповідник «Старий Крим», вул. Леніна, 27, тел. 8 (06555) 2-12-44 (інформація про пам'ятки архітектури на сайті <http://www.staryi-krym.narod.ru>)

Мечеть Бейбарса, вул. Червоноармійська, 59.

Караван-сарай, вул. Партизанська, на перехресті вулиць Грецької і Річної.

Мечеть хана Узбека, вул. Халтурина (діюча мечеть, тел. +38 065 52-20-30, сайт: <http://www.crimean.org/crimea/mecheti.asp>)

Мечеть Куршун-Джамі, вул. Стамова, на перехресті вулиць Леніна і Дачної.

Мечеть Мюск-Джамі, вул. Садова.

Поселення гончарів Бокаташ II, на південь від м. Старий Крим. Постійно діюча експедиція Державного Ермітажу (Російська федерація), керівник розкопу — Гукін Василь Дмитрович (solkhat@hermitage.ru). В експедицію можуть поїхати всі бажаючі.

м. Сімферополь

Кримський краєзнавчий музей, вул. Гоголя, 14, тел. 8 (0652) 25-25-11.

м. Судак

Архітектурно-історичний заповідник «Судакська фортеця» (музей на території фортеці), с. Уютне, тел. 8 (06566) 2-10-29.

м. Керч

Державний історико-культурний заповідник, вул. Свердлова, 7, тел. 8 (06561) 2-04-75.

Керченський історико-археологічний музей, с. Аджимушкай, тел. 8 (06561) 54-00-12.

м. Євпаторія

Феодосійський краєзнавчий музей, вул. Леніна, 11, тел. 8 (06562) 3-09-06.

м. Алушта

Алуштинський краєзнавчий музей, вул. Леніна, 8, тел. 8 (06560) 3-02-70.

м. Севастополь

Національний заповідник «Херсонеський Таврійський», вул. Древня, тел. 8 (0692) 24-13-01; 24-14-15.

Одеська обл.

Білгород-Дністровський краєзнавчий музей, м. Білгород-Дністровський, вул. Пушкінська, 19, тел. 8 (04849) 2-25-96. На те-

риторії міста, на правому березі Дністровського лиману — залишки Аккерману або Монкастро — золотоординського міста.

Одеський археологічний музей (Національної Академії наук України), м. Одеса, вул. Ланжероновська, 4, тел. 8 (0482) 249-255.

м. Дніпропетровськ

Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького, просп. К. Маркса, 12, тел. 8 (0562) 47-17-05, сайт: [http:// www.museum.dp.ua/menu.html](http://www.museum.dp.ua/menu.html)

Кіровоградська обл.

Новоархангельський р-н, с. Торговиця.

Золотоординське місто (лазня, «монетний двір», залишки водогону). Постійно діюча археологічна експедиція Кіровоградського педагогічного університету ім. В. Винниченка (керівник експедиції — Бокій Нінель Михайлівна).

Запорізька обл.

Обласний краєзнавчий музей (експозиції середньовічної археології краю, зокрема матеріалів міста Орду), м. Запоріжжя, вул. Чекистів, 29; тел. 8 (061) 764-35-53.

Національний заповідник «Хортиця» (окремі матеріали міста Орду), м. Запоріжжя, вул. Б.Хмельницького, 26, тел. 8 (0612) 52-72-34; 52-51-88.

Василівський р-н, золотоординське місто Орду, урочища Великі і Малі Кучугури (8 км від берега Каховського водосховища, архіпелаг островів).

Донецька обл.

Донецький краєзнавчий музей, м. Донецьк, вул. Челюскінців, 189а, тел. 8 (0622) 55-34-74.

Маріупольський краєзнавчий музей, м. Маріуполь, вул. Георгієвська, 20, тел. 8 (0629) 33-65-84; 33-54-34.

м. Луганськ

Луганський краєзнавчий музей, вул. Шевченка, 2, тел. 8 (0642) 53-43-11; 55-12-52.

РЕСПУБЛІКА МОЛДОВА

м. Кишинів

Національний музей археології і історії Молдови, вул. 31 августа 1989, 121а.

РОСІЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ

м. Москва

Державний історичний музей, Красна площа, 1/2, тел. (495) 692-40-19; 692-37-31.

м. Санкт-Петербург

Державний Ермітаж, вул. Дворцовая набережная, 34, тел. (812) 571-34-65; 571-84-46; 710-90-79.

Республіка Татарстан

Національний музей Республіки Татарстан, м. Казань, вул. Кремлівська, 2, тел. (843) 292-89-84.

Болгарський державний історико-архітектурний музей заповідник, м. Болгар, вул. Назарових, 37, тел. (84347) 3-94-14. Під відкритим небом на площі понад 7 тис. км² розташовано пам'ятки — Болгарське городище, 9 пам'яток східної архітектури XIII–XIV ст.

Білярський державний історико-археологічний і природний музей-заповідник, Олексіївський р-н, с. Білярськ, вул. Серова, 3. На території музею-заповідника (2378 га) — Білярське городище (XI ст. — 1236 р.), кладовище зі слідами мавзолеїв XIII–XVI ст. на горі Балингуз.

Археологічний музей Казанського університету, м. Казань, вул. Кремлівська, 35, Казанський державний університет, ауд. 1211.

м. Самара

Самарський обласний історико-краєзнавчий музей ім. П. В. Алабіна, вул. Ленінська, 142, тел. (846) 333-64-23.

м. Саратов

Саратовський обласний музей краєзнавства, вул. Лермонтова, 34, тел. (8452) 28-24-86.

м. Краснодар

Краснодарський державний історико-археологічний музей-заповідник ім. Є. Д. Феліцина, вул. Гімназична, 69, тел. (861) 262-40-86; 262-07-47.

Ростовська обл.

Азовський історико-археологічний і палеонтологічний музей-заповідник, м. Азов, вул. Московська, 38/40, тел. (86342) 4-07-71. Безпосередньо на території Азова — залишки золотоординського міста Азака або Тани.

м. Астрахань

Астраханський державний об'єднаний історико-архітектурний музей-заповідник, вул. Советская, 15, тел. (8512) 22-78-75. На території музею-заповідника — Астраханський краєзнавчий музей, тел. (8512) 22-18-22.

м. Волгоград

Волгоградський обласний краєзнавчий музей, просп. Леніна, 7, тел. (8442) 33-81-45.

Липа К. А. Величне тло для подвигів. Архітектура у літературі та фольклорі XVI–XVIII ст.

Котляр М. Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі.

Відейко М., Кот С. Наукова спадщина Олега Ольжича.

Станіслав Цалик, Пилип Селігей. Тасмниці письменницьких шухляд.

Читайте в серії «Невідома Україна»

Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид — шляхи усвідомлення.

Вечерський В. В. Українські дерев'яні храми.

Вечерський В. В. Гетьманські столиці України.

Вечерський В. В. Українські монастирі.

Відейко М. Ю. Шляхами трипільського світу.

Степанчук В. Льодовики, мамонти, та первісні люди: Україна мільйон років тому.

Горовий А. В. Перший іконописець Київської Русі — Аліпій.

Казанцева Л. В., Кислюк В. Київське вікно у всесвіт (сторінки історії розвитку астрономії в Україні).

Липа К. А. Під захистом мурів. З історії української фортифікації X–XVII ст.

Єльніков М. В. Золотоординські часи на українських землях.

Чухліб Т. В. Козацьке коріння Миколи Гоголя (до 200-річчя від дня народження письменника).

Чухліб Т. В. Шлях до Полтави. Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи.

Кульчицький С. В. Кремль і Україна (1917–1940).

Олег Сидор-Гібелінда. Українці на Венеційській Бієннале: 100 років присутності.

Бурдо Н. Б. Сакральний світ забутої цивілізації (Трипілья).

Кагамлик С. Світло духовності й культури. (З історії духовної діяльності Києво-Печерської лаври XVII–XVIII ст.).

Науково-популярне видання

Михайло Васильович Єльников

Золотоординські часи на українських землях

Відповідальна за випуск Н. Слюсаренко

Худ. редактор О. Баршинова

Редактор С. Петрова

Коректор Н. Оболенська

Верстальник А. Корженівська

Дизайн обкладинки Н. Бريدня

Здано до набору 17.11.06. Підписано до друку 25.02.08.

Формат 60x84/16. Гарнітура Ньютон. Друк офсетний. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 10,23 + вкл. 0,93. Ум. фарбо-відб. 14,43.

Обл.-вид. арк. 9,09 + вкл. 0,87. Вид № 92. Зам. № 8-0349.

ТОВ «Інформаційно-аналітична агенція «Наш час»

01054, м. Київ, вул. Павлівська, 17, оф. 81.

Тел./факс: 8 (044) 569-10-74,

www.nash_chas.com.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК № 2086 від 3 лютого 2005 року

Відруковано

ВАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»

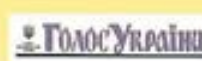
НЕВІДОМА УКРАЇНА

Михайло Єльников

ЛІС І СТЕП: ПРОТИСТОЯННЯ СВІТІВ

ЗОЛОТООРДИНСЬКІ ЧАСИ

ISBN 978-966-8174-93-3

9789668174933 >